

Bogusław Czechowicz

BERNHARDA MANNFELDA „ŚLĄSK W OBRAZACH”

ŚLĄSKIE ZABYTKI
W AKWARELI
I RYSUNKU
Z 1871 ROKU

Bogusław Czechowicz

**BERNHARDA MANNFELDA
„ŚLĄSK W OBRAZACH”**

**ŚLĄSKIE ZABYTKI
W AKWARELI I RYSUNKU Z 1871 ROKU**

Wrocław 2005

Redakcja, korekta, projekt okładki
Bogusław Czechowicz

Na okładce: sylwetka ruin dawnego kościoła św. Mikołaja we Wrocławiu-Szczepinie i sylwetka zamku w Urazie; według akwarel Bernharda Mannfelda rysował Bogusław Czechowicz

@ Copyright by Bogusław Czechowicz 2005

WSTĘP

Rysunki i akwarele Bernharda Mannfelda pochodzące ze zbioru *Schlesien in Bildern* przechowywane są w Dziale Grafiki i Rysunku Galerii Sztuki XVI-XIX wieku Muzeum Narodowego we Wrocławiu. Do niedawna nie wzbudzały one niczyjej uwagi. Tylko pojedyncze prace odnotowywano w przedwojennych inwentarzach zabytków Śląska, rzadziej w pracach problemowych (szczegóły w tym zakresie rejestruje katalog zawarty w drugiej części książki). Szerszą prezentację stanowiła przygotowana przeze mnie i dostępna w murach rzeczonożego muzeum w dniach 18 IX-20 XI 1995 r. ekspozycja około połowy spośród wszystkich tych prac. Była ona przymiarką do opublikowania owych interesujących zabytków, albowiem szczególnie akwarele zasługują na barwną, efektowną edycję łączącą walory albumu i opracowania naukowego. Niezależnie od swoich zalet dokumentacyjnych, urzekają one swoistym pięknem późnego romantyzmu, a inwencja kolorystyczna ich twórcy budzi uznanie nawet wtedy, jeśli wśród wielu znakomitych widoków najczęściej wiejskich kościołów dostrzeżemy szereg prac konwencjonalnych, schematycznych.

Oporu wobec publikacji przeze mnie tych dzieł nie przełamała wspomniana muzealna prezentacja – moje prace nad poświęconą im książką w 2001 r. przerwano, odsuwając mnie w muzeum od pracy naukowej. Mam mimo to nadzieję, że wcześniej czy później twórczość Bernharda Mannfelda i śląskich starożytników doczeka się wystawienniczej prezentacji i naukowej monografii. Być może stanie się to za sprawą tego opracowania, które zwołni podejmujących ten temat w przyszłości od obowiązku naukowego opracowywania zbioru, względnie, podjęte przeze mnie wysiłki zostaną spożytkowane dla pogłębienia wiedzy o twórczości Bernharda Mannfelda, skutkując ukazaniem jej we właściwym kontekście czy nawet kontekstach. Temu służy znaczna część nazbyt może obszernego wstępu do zamieszczonego tu katalogu. Ze swej strony, jeśli chodzi o Mannfelda, planuję jeszcze źródłoznawczą edycję rysunków w zachowanych resztkach zbioru Adriaena Josefa von Hoverdena-Plenckena, o którym szerzej w dalszej części tej książki.

Niniejsza publikacja wpisuje się w szereg podobnych, zapoczątkowanych nieco ponad wiek temu książką Roberta Beckera zawierającą szeroko i niezwykle kompetentnie komentowane heliografiury według rysunków Heinricha Mützla¹ oraz ikonograficznym suplementem do inwentarza zabytków Śląska autorstwa Hansa Lutscha². Ten nurt piśmiennictwa został niejako utrwalony artykułem Günthera Grundmanna o śląskich rysunkach Ferdinanda von Quasta³. Dalsze kroki na drodze do upowszechnienia i opracowania spuścizny śląskich starożytników, jeśli nie liczyć szeregu prac poświęconych twórczości Friedricha Bernharda Wenera i Friedricha Gottlieba Endlera⁴, stanowił artykuł Bożeny Steinborn zawierający katalog rysunków Heinricha Mützla⁵, dwa przyczynki Janusza Kęmbłowskiego i Konstantego Kalinowskiego na temat rysunku mauzoleum Piastowiczów w Legnicy⁶, książka Józefa Patera z osiemnastowiecznymi odrysami *Legendy obrazowej o św. Jadwidze*⁷, następnie kilka moich artykułów (przeważnie zasobnych w katalogi) poświęconych podobnym pracom Leonharda Dorsta von Schatzberg⁸ i Bernharda Mannfelda⁹ oraz przyczynek na temat wyobrażenia zaginionej monstrancji w Raciborzu¹⁰. Kilka dalszych prac miało charakter przeglądowy¹¹.

¹ R. Becker, *Aus Alt-Breslau. Federzeichnungen aus der Bach-Mützelschen Sammlung im Namen des Vereins für Geschichte der Bildenden Künste zu Breslau. Text*, Breslau 1900.

² H. Lutsch, *Bilderwerk schlesischer Kunstdenkmäler*, Breslau 1903.

³ G. Grundmann, *Die schlesischen Zeichnungen des ersten preussischen Staatskonservators v. Quast*, [w:] *Schlesische Heimatpflege*, praca zbior., Breslau 1935, s. 52-81.

⁴ Prace te, bardzo już liczne, cytowane są w przypisach 68 i 73 niniejszej książki.

⁵ B. Steinborn, *Rysunki Henryka Mützela*, „Roczniki Sztuki Śląskiej”, I, 1958, s. 107-120.

⁶ J. Kęmbłowski, *Nieznany rysunek mauzoleum piastowskiego w Legnicy*, „Szkice Legnickie”, V, 1969, s. 182-188; K. Kalinowski, *Rysunek Seydlitza mauzoleum piastowskiego w Legnicy jako źródło*, *ibid.*, s. 189-194.

⁷ *Legenda świętej Jadwigi*, przygotował do druku J. Pater, Wrocław 1993.

⁸ B. Czechowicz, *Śląskie rysunki Leonharda Dorsta von Schatzberg (1809-1852) w zbiorach Muzeum Narodowego we Wrocławiu*, [w:] *Z dziejów rysunku i grafiki na Śląsku oraz w kolekcjach i zbiorach ze Śląskiem związanych. Materiały z sesji Oddziału Wrocławskiego Stowarzyszenia Historyków Sztuki*, Wrocław, 22-23 marca 1999 r., red. B. Czechowicz, A. Dobrzyński, I. Żak, Wrocław 1999, s. 97-123.

⁹ B. Czechowicz, „Ze starego Wrocławia” – rysunki Bernharda Mannfelda w zbiorach Muzeum Narodowego we Wrocławiu, „Roczniki Sztuki Śląskiej”, XVII, 1999, s. 177-178; *idem*, *Nieznane rysunki z widokami rezydencji okolic Jeleniej Góry w zbiorach Muzeum Narodowego we Wrocławiu*, [w:] *Dolina Zamków i Ogrodów. Kotlina Jeleniogórska – wspólne dziedzictwo*, red. O. Czermer, A. Herzig, Jelenia Góra 2001, s. 257-263.

¹⁰ B. Czechowicz, *Javornický zbytek śląskiego starożytnictwa*, „Jesenicko. Vlastivědný sborník”, III, 2002, s. 32-35.

¹¹ B. Czechowicz, *Śląskie zainteresowania starożytnicze w drugiej połowie XVIII i XIX wieku. Spuścizna rysunkowa i graficzna*, „Cieszyńskie Studia Muzealne / Těšínský muzejní

Inicjując niniejszym serię *Materiały do dziejów śląskiego starożytnictwa*, chciałbym w formie monografii książkowych opublikować co najmniej kilka dalszych zespołów prac o charakterze inwentaryzatorskim. Być może te kolejne opracowania nie będą wyłącznie moimi autorskimi przedsięwzięciami – liczę na efektywną współpracę wszystkich, którym leży na sercu także i ta część śląskiego dziedzictwa kulturowego. Niczego nie monopolizując, chciałbym jednak zachować koncepcyjną i redakcyjną spójność tych publikacji, nawet, jeśli ich powstanie i edycja nie są – być może tylko na razie – w żaden sposób zinstytucjonalizowane.

Z przyczyn, na które wpłynąć nie mogłem, niniejszy, wydany własnym sumptem katalog akwarel i rysunków Bernharda Mannfelda, ukazuje się bez stosownych ilustracji – zgody na ich publikację (nawet w ograniczonym zakresie) Muzeum Narodowe we Wrocławiu nie wyraziło. Mimo to nie widzę powodu, aby nadal wstrzymywać się przed ogłoszeniem drukiem przygotowanego niegdyś opracowania, wierząc, że w tej zubożonej postaci książka także może okazać się przydatna badaczom i miłośnikom kultury Śląska, zwłaszcza, że wiele mówi o dokonaniach ich poprzedników.

Pragnę podziękować Dyrekcji Biblioteki Uniwersyteckiej we Wrocławiu za zgodę na nieodpłatne opublikowanie ilustracji zabytków ze zbiorów tej szacownej i tak ważnej dla kultury Śląska instytucji. Wierzę, że ten gest rokuje na dalszą, szerszą współpracę w sygnalizowanym wyżej zakresie.

sborník”, I, 2003, s. 131-152; *idem*, *Najstarsze śląskie inwentaryzacje epigraficzne*, [w:] *Studia Epigraficzne*, t. I, red. J. Zdrenka, Zielona Góra 2004, s. 67-75. Problem ten w odniesieniu do Josepha Langer ostatnio musnął też A. Organisty, *Joseph Langer. 1865-1918. Katalog prac artysty w zbiorach Muzeum Sprzętu Gospodarstwa Domowego w Ziębicach*, Kraków 2002, s. 109-110, 124 i nast.

ŚLĄSKIE INWENTARYZACJE ZABYTEKÓW SZTUKI PRZED MANNFELDEM

Zanim powstały pierwsze rysunkowe inwentaryzacje zabytków Śląska, pisarze doby wczesnego humanizmu z upodobaniem rejestrowali nagrobne, epitafijne i inne upamiętniające inskrypcje¹². Większa aktywizacja śląskich humanistów i artystów w tym zakresie nastąpiła jednak dopiero w drugiej połowie XVI stulecia, kiedy to powstało znane dzieło Seyfrieda Rybischa i Tobiasa Fendta *MONUMENTA SEPULCRORUM CUM EPIGRAPHIS MEMORABILIMUM HOMINUM* [...] z 1574 r.¹³ Książka zawiera 125 miedziorytów Tobiasa Fendta wykonanych według rysunków przywiezionych przez Seyfrieda Rybischa z Włoch (po części chyba jego autorstwa), a przedstawiające włoskie pomniki sepulkralne. Seyfried Rybisch uwiecznił też śląskie zabytki. Te jego rysunki znane są jednak z później-

¹² Odpisy takie wykonywali na przykład mnisi lubiąscy czy śląski historyk przełomu XV i XVI w. Benedykt z Poznania; zob. **K. K. Jażdżewski**, *Lubiąż. Losy i kultura umysłowa śląskiego opactwa cystersów (1163-1642)*, Wrocław 1992 (*Acta Universitatis Wratislaviensis*, No 1081), s. 105 i nast.; **L. Krzywiak**, *Benedykt z Poznania. Śląski miłośnik historii z początku XVI wieku*, "Roczniki Historyczne", LVII, 1991, s. 73-116. Sporą aktywność na tym polu wykazał też pierwszy ewangelicki proboszcz wrocławskiej parafii św. Marii Magdaleny – Johannes Hess, autor zaginionego dzieła historycznego *SILESIA MAGNAM*; zob. N. Hanke, *SILESIA ALIENIGENS ERUDITIS* [...], LIPSIÆ M. DCC. VII, s. 382; *Grosses Universal-Lexikon Aller Wissenschaften und Künste* [...], Bd. XII, Leipzig und Halle 1735, szp. 1909; **J. S. Ehrhardt**, *Abhandlung Vom verderbten Religions-Zustand in Schlesien vor der Evangelischen Kirchen-Reformation. Als eine Einleitung zur Schlesischen Presbyterologie*, Breslau 1778, s. 308. Por. też **L. Harc**, *Samuel Benjamin Klose (1730-1798). Studium historiograficzno-źródłoznawcze*, Wrocław 2002 (*Acta Universitatis Wratislaviensis*, 2389, *Historia*, CLVII), s. 19 i nast.

¹³ **S. Michalski**, *Seyfrieda Rybischa i Tobiasza Fendta "Monumenta Sepulchrorum cum Epigraphis..."*, [w:] *O ikonografii świeckiej doby humanizmu. Tematy – symbole – problemy*, Warszawa 1977 (*Idee i sztuka. Studia z dziejów sztuki i doktryn artystycznych*, red. J. Biało-stocki), s. 77-158; **P. Oszczanowski, J. Gromadzki**, *Theatrum vitae et mortis. Grafika, rysunek i malarstwo książkowe na Śląsku w latach ok. 1550-ok. 1650*, Wrocław 1995, s. 33, poz. kat. 73.

szych kopii. Dotyczą one elementów wyposażenia i wystroju opactwa ołbińskiego, stanowiąc do dziś bezcenne źródło wiedzy o nim¹⁴.

Częściej niż rysunki i ryciny sporządzano same tylko odpisy inskrypcji. Wczesnym śląskim przykładem takiej działalności, datowanym na 1565 r., jest anonimowy rękopis *Varia Inscriptiones in templis Vratisl.[laviensis]*¹⁵ (il. 1). W 1594 r. ujrzało światło dzienne dzieło Nicolausa Chyrtreusa *Variorum in Europa Itinerum Deliciae; seu, ex veriis Manuscriptis selectiora tantum Inscriptionum maxime recentium Monumenta [...]*¹⁶. Poczynania takie na znacznie szerszą skalę prowadził na przełomie XVI i XVII w. legnicki pastor Simon Grunaeus, proboszcz kościoła mariackiego, superintendent Księstw Legnickiego i Wołowskiego oraz książęcy radca kościelny¹⁷, który tylko nieliczną część swojej spuścizny ogłosił drukiem¹⁸. Podstawowe znaczenie ma tu jego rękopiśmienne, trzytomowe dzieło *Monumenta et Inscriptiones* z okresu po 1611 r.¹⁹ Odpisy Grunaeusa wyróżniają się znaczną starannością, przeważnie – zwłaszcza dla tekstów nowożytnych – zachowują wersyfikację oraz specyficzny niekiedy układ inskrypcji – „rebusów” (il. 2). Wydaje się, że rękopis w zbiorach wrocławskiej Biblioteki Uniwersyteckiej o sygn. B 1885 może być traktowany jako pierwowzór czy wręcz brudnopis wymienionego dzieła Grunaeusa. Jego zawartość jest podobna, z tym, że brakuje inskrypcji z terenu Wrocławia, ale paginacja tego rękopisu zaczyna się od 460²⁰. Zawartość rękopisu B 1885 jest w szcze-

¹⁴ BUWr.OR, sygn. IV Fol. 239, gdzie rys. nagrobka Włostowiców opatrzony dopiskiem *Ex schedis Rybysian*, por. C. Gündel, *Das schlesische Tumbengrab im XIII Jahrhundert*, Strassburg 1926 (*Studien zur deutschen Kunstgeschichte*, H. 237, s. 18-20 i Tabl.); M. Morolowski, *Studia nad architekturą i rzeźbą na wrocławskim Ołbinie w XII wieku*, „Sprawozdania Wrocławskiego Towarzystwa Naukowego”, t. VII, dodatek 1, Wrocław 1955, s. 5-6; S. Bieniek, *W sprawie grobowca Piotra Włostowica*, „Roczniki Sztuki Śląskiej”, III, 1965, s. 7.

¹⁵ BUWr.OR, sygn. R 390, szerzej o tym dziele B. Czechowicz, *Najstarsze śląskie inwentaryzacje...*, s. 68-69.

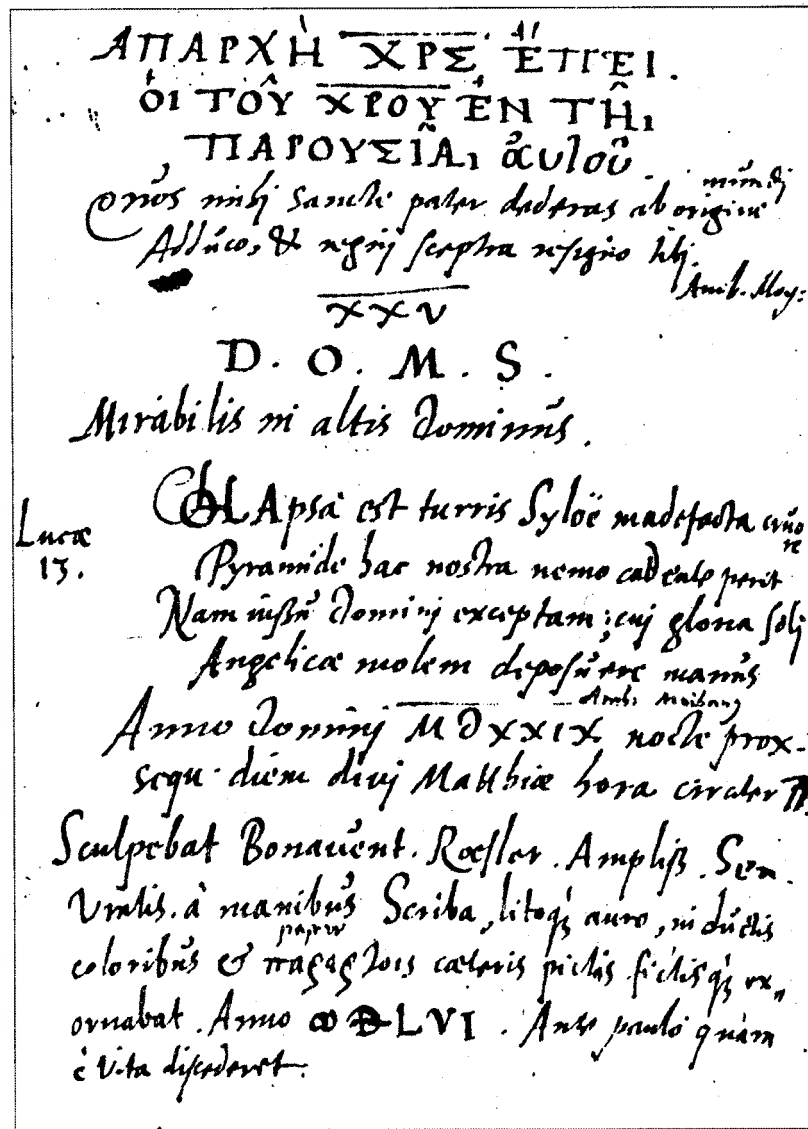
¹⁶ Wyd. *Herbornae Nassouiorum*. Inskrypcje wrocławskie – s. 408-412.

¹⁷ Zm. 1628; inskrypcję z jego epitafium opubl. J. P. Wahrenndorff, *Liegnitzische Merkwürdigkeiten Oder Historische Beschreibung der Stadt und Fürstenthums Liegnitz im Herzogthum Schlesien [...]*, Budissin 1724, s. 547; zob. też J. Harasimowicz, *Śląskie nagrobki i epitafia wieku reformacji jako „teksty kultury”*, „Biuletyn Historii Sztuki”, LVI, 1994, 3, s. 251.

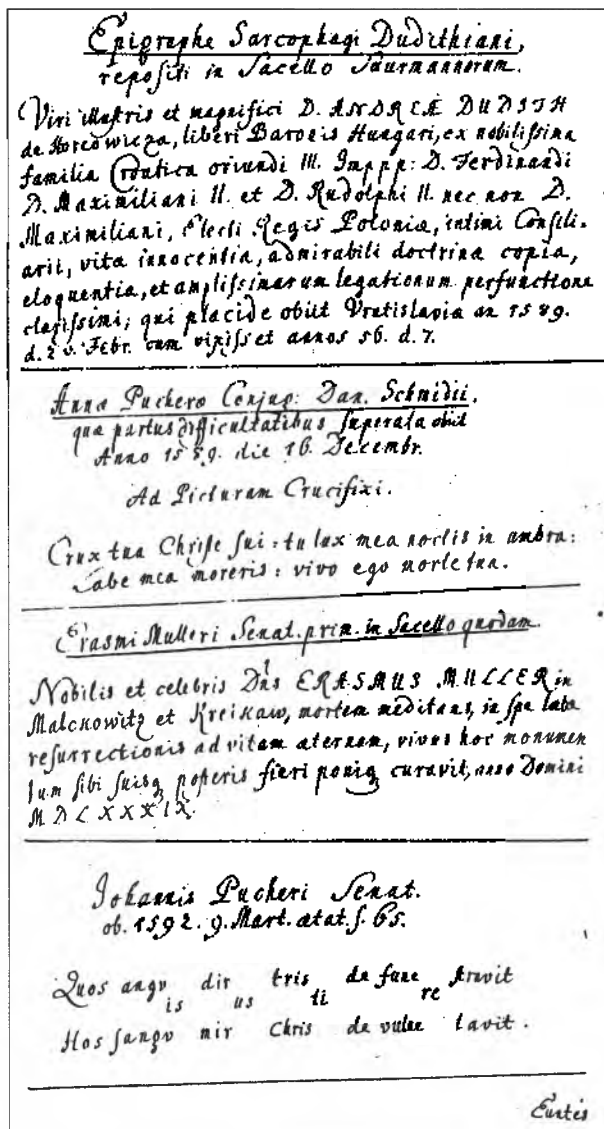
¹⁸ Np. *Silesiae Monumentorum Antigrapha cum Extraneorum Epesisagmate e superiorum annorum parigis suis recensuit et clasibus distinxit N.N., Typis Ligis Nicolai Sartorii*, [po 1613], BUWr.OSD, sygn. 510897-8. Frontispis dzieła opubl. J. Harasimowicz, *Śląskie epitafia...*, s. 253, il. 17.

¹⁹ *SIMONE GRUNAEI MONUMENTA et INSCRIPTIONES*, BUWr.OR, sygn. Akc. 1950/781. Szerzej o zawartości B. Czechowicz, *Najstarsze śląskie inwentaryzacje...*, s. 69.

²⁰ Wym. 20 x 16 cm, oprawa kartonowa, ff. 197 (pierwotna numeracja od 460 do 657). Zob. przyp. poniżej.

1. Odpisy inskrypcji na zabytkach w kościele św. Elżbiety we Wrocławiu w: *Varia Inscriptiones in templis Vratisl.[laviensis]*, 1565, BUWr.OR, sygn. R 390, f. 15v.

2. Odpisy inskrypcji na zabytkach w kościele św. Elżbiety we Wrocławiu w: SIMONE GRUNAEI MONUMENTA et INSCRIPTIONES, t. II, rękopis, po 1611, BUWr. OR, sygn. Akc. 1950/781, f. 59r.

gółach (w odniesieniu do poszczególnych świątyń) podobna, a nawet są tu odpisy, których brak u Simona Grunaeusa (np. w odniesieniu do fary w Ząbkowicach Śląskich), zatem możliwa jest tylko relacja: rękopis B 1885 – dzieło Grunaeusa. Uznanie tej zależności implikować powinno przypisanie rękopisu B 1885 także Simonowi Grunaeusowi²¹, a ponieważ najpóźniejsza podana w nim (f. 646) data to rok 1615, można by przyjąć, że jest to terminus post quem dla Monumenta et Inscriptiones. Data ta pojawiła się jednak pod sam koniec rękopisu B 1885 i ten jego fragment nie ma swojego odpowiednika w Monumenta et Inscriptiones, mógł być więc dopisany do brudnopisu już po wykonaniu trzytomowego dzieła, które datuje wciąż na lata po 1611.

Najprawdopodobniej częściowym odpisem z trzytomowego dzieła Simona Grunaeusa jest Epigramma Sepulcrale [...] Matthaeusa Machnera, powstałe zapewne w 1652 r., zachowane – tak samo, jak tego należy domniemywać w przypadku rękopiśmiennej spuścizny po Simonie Grunaeusie – zarówno w wersji, którą można określić jako brudnopis²², jak i czystopis: podzielony na pięć współprawnych tomów egzemplarz skrupulatnie przepisany (z tytułem na grzbiecie Inscriptiones Silesiae)²³. Mattheus Machner korygował jednak pierwowzór, wprowadzając np. odrisy inskrypcji z nagrobka księcia Henryka III wrocławskiego²⁴.

W tym okresie, jeszcze zanim pojawiły się inwentaryzatorskie dzieła zasobne w ilustracje, opublikowano kilka prac najczęściej o charakterze historycznym, geograficznym lub biograficznym (względnie – biobibliogra-

²¹ Problemem jest podanie tytułu dzieła B 1885. Na s. 460 (1) czytamy: MONVMENTA DVCATVS MONSTERBERGENSIS 1. MONSTERBERGAE 2. FRANCOSTEINI 3. CAMENCII 4. HENRICHOVII 5. NEORHODAE 6. FRANCKENBERGAE HUC ADDIMVS MONVMENTA COMITATVS GLACENSIS 1. GLACII 2. HABELSCHWARDAE 3. LANDECI 4. RUCKERSTII 5. IN OPIDO REINHARTZ 6. Wünschelburgii in Comitatu Glacensi MONVMENTA DVCATVS NISSENSI 1. NISSA 2. Grotgovia 3. Patzconii.; następnie ns s. 508: MONVMENTA VARIA 1. MILIGENSIA, 2. PRAVSNITIANA, 3. LEOSCHUTZII 4. STRELI TI 5. COSELAEI et LVBLINITZI 6. EXTRORUM (tu wymienione jeszcze Frankfurt, Cottbus i Frydlant), od s. 544 inskrypcje w Rzymie, Spirze, Lubaniu, s. 559: Strzegom, Nowa Ruda, Legnica, Brzeg, s. 635: odrisy pieczęci (?) Zygmunta III Wazy.

²² BUWr. OR, sygn. R 648. Szerzej o jego zawartości B. Czechowicz, Najstarsze Śląskie inwentaryzacje..., s. 69-70.

²³ BUWr. OR, sygn. R 643-647, vol. I-V. Szerzej o jego zawartości B. Czechowicz, Najstarsze Śląskie inwentaryzacje..., s. 70.

²⁴ Vol. V, f. 296-297. Co ciekawe, odrysów tych nie ma w „brudnopisie” dzieła M. Machnera (sygn. R 648), co wskazuje, że w trakcie przepisywania dzieło uzupełniono. Rękopis R 648 posiada po każdym kościele lub miejscowości jedną, dwie lub więcej pustych stron, co wskazuje, że pracy nad nim nie ukończono, że brano pod uwagę możliwości uzupełnień.

ficznym), w których zawarte były liczne odrysy inskrypcji. Wiele z nich podają dwa dzieła Martina Hankego *Silesiis indigenis eruditiss post literarum culturam* [...] oraz *Silesiis alienigenis eruditiss [...]*²⁵, jak również książka Georgiusa Aelurusa *Glaciographia oder glätzische Chronika* [...] (dotyczy też Księstwa Ziębickiego)²⁶, późniejsza praca Friedricha Lucae *Schlesiens curieuse Denkwürdigkeiten oder vollkommene Chronika von Ober- und Nieder-Schlesien* [...]²⁷ i Johanna Paula Wahrendorffa *Liegnitzische Merkwürdigkeiten Oder Historische Beschreibung der Stadt und Fürstenthums Liegnitz im Herzogthum Schlesien* [...] oraz szereg jeszcze innych²⁸. Odpisy inskrypcji trafiały też do kronik i regionalnych opracowań historii, zarem opisów księstw lub miast²⁹ oraz – co poniekąd oczywiste – na karty

²⁵ Obie wydane: Lipsiae M. DCC. VII. O autorze **L. Harc**, *Samuel Benjamin Klose...*, s. 37-38.

²⁶ Wyd. Leipzig 1625. O autorze i dziele **J. Dębicki**, *Georgius Aelurius. Kronikarz Ziemi Kłodzkiej*, Kłodzko 1999.

²⁷ Wyd. Franckfurt am Mayn 1689; o autorze **M. Krohn**, *Friedrich Lucae. Schlesische Chronist*, „Jahrbuch der Schlesienschen Friedrich-Wilhelm-Universität zu Breslau”, XI, 1966, s. 63-104.

²⁸ Zob. przyp. 16 oraz **N. Henelius**, *Silesiographia renovata* [...], T. I-II, Wratislaviae et Lipsiae MDCCIV; **J. Sinapio**, *Olsnographia oder Eigentliche Beschreibung des Oelsnischen Fürstenthums in Nieder-Schlesien* [...], T. I-II, Leipzig und Franckfurt 1707; **D. Zeller**, *Hirschbergische Merckwürdigkeiten*, t. I-III, Hirschberg 1720-1726; **G. Thebesius**, *Liegnitzische Jahrbücher Worinnen so wohl die Merckwürdigkeiten dieser Stadt, Als auch die Geschichte der Piastischen Herzoge in Schlesien, von ihrem Ausgange bis zum Ende des 16. Jahrhunderts* [...], Jauer 1733; **M. G. Förster**, *Analecta Freystädtensia, oder Freystädtische Chronica* [...], Lissa [po 1751]; o piśmiennictwie tym m.in. **H. Markgraf**, *Die Entwicklung der schlesischen Geschichtsschreibung*, „Zeitschrift des Vereins für Geschichte und Altertum Schlesiens”, XII, 1888, s. 1-24; **W. Gładkiewicz**, *Diejopisarstwo śląskie okresu odrodzenia i wczesnego baroku*, [w:] *Dawna historiografia Śląska. Materiały sesji naukowej odbytej w Brzegu w dniach 26-27 listopada 1977 r.*, Opole 1980, s. 116-134; **L. Harc**, *Samuel Benjamin Klose...*, s. 19 i nast. (tu obficie cytowana starsza literatura); **eadem**, *Topografia Śląska Friedricha Bernharda Wernera a historiografia. Próba analizy na przykładzie księstwa legnickiego*, [w:] *Friedrich Bernhard Werner (1690-1776). Życie i twórczość – Leben und Werk*, red. J. Harasimowicz, A. Marsch, Legnica 2004 (*Źródła i materiały do dziejów Legnicy i Księstwa Legnickiego*, t. III), s. 125-142

²⁹ Np. **E. I. Naso**, *Phoenix Redivivus Ducatum Swidnicensis et Javroviensis* [...], Breslau 1667; **Balth. Usleri Svidnic. Sil. ANNALES SVIDNICENSES oder CHRONICA**, 1712, rkps., Archiwum Państwowe we Wrocławiu, zesp. akta miasta Świdnicy, sygn. 722; o dziele Nasona **M. Morawiec**, *Z badań nad historią gospodarki i kultury miasta Świdnicy na przełomie XVII i XVIII wieku*, [w:] *Dawna kultura literacka na Śląsku. Zbiór studiów*, red. M. Borysiak, A. Galos, Wrocław 1994, s. 92; o nim samym **N. Conrads**, *Ephraim Ignaz Naso von Löwenfels – der verhinderte schlesische Herodot*, [w:] *Śląska republika uczonych*, vol.1, red. M. Habub, A. Mańko-Matysiak, Wrocław 2004, s. 175-196.

dziel genealogicznych, zarówno pozostałych w rękopisie³⁰, jak i opublikowanych³¹. Nie tylko z manuskryptów, ale i z inskrypcji epitafijnych korzystał autor anonimowego “katalogu” opatów henrykowskich z końca XVII w., o czym zapewnił już w tytule swego dzieła³². Z kolei z opactwem cysterek w Trzebnicy genetycznie związany jest nieznanymi mi na razie z autopsji rękopis zatytułowany *Epitaphium*, datowany na około 1690 r. Zawiera on między innymi odpisy inskrypcji³³.

Dość wyjątkową pozycję w tym zestawieniu zajmuje bogato ilustrowany rękopis w zbiorach wrocławskiej Biblioteki Uniwersyteckiej opatrzony tytułem *Sylloge variorum Monumentorum*³⁴. Zawiera on dwa dzieła. Pierwsze, bez tytułu, za autora którego uchodzi Johann Nentwig Gette z Miśni, powstało zapewne w zasadniczej części w 1694 r. (il. 3)³⁵ Dzieło drugie

³⁰ Np. **J. Hubrigk**, *Stamm Register oder Genealogia des Hochlöblichen Fürstlichen Hauses Münsterberg und Oels wie auch der jetzigen Hochfürstlichen Würtemberg-Oelssnichen Lineae*, [1714], BUWr.-OR, sygn. R 2695.

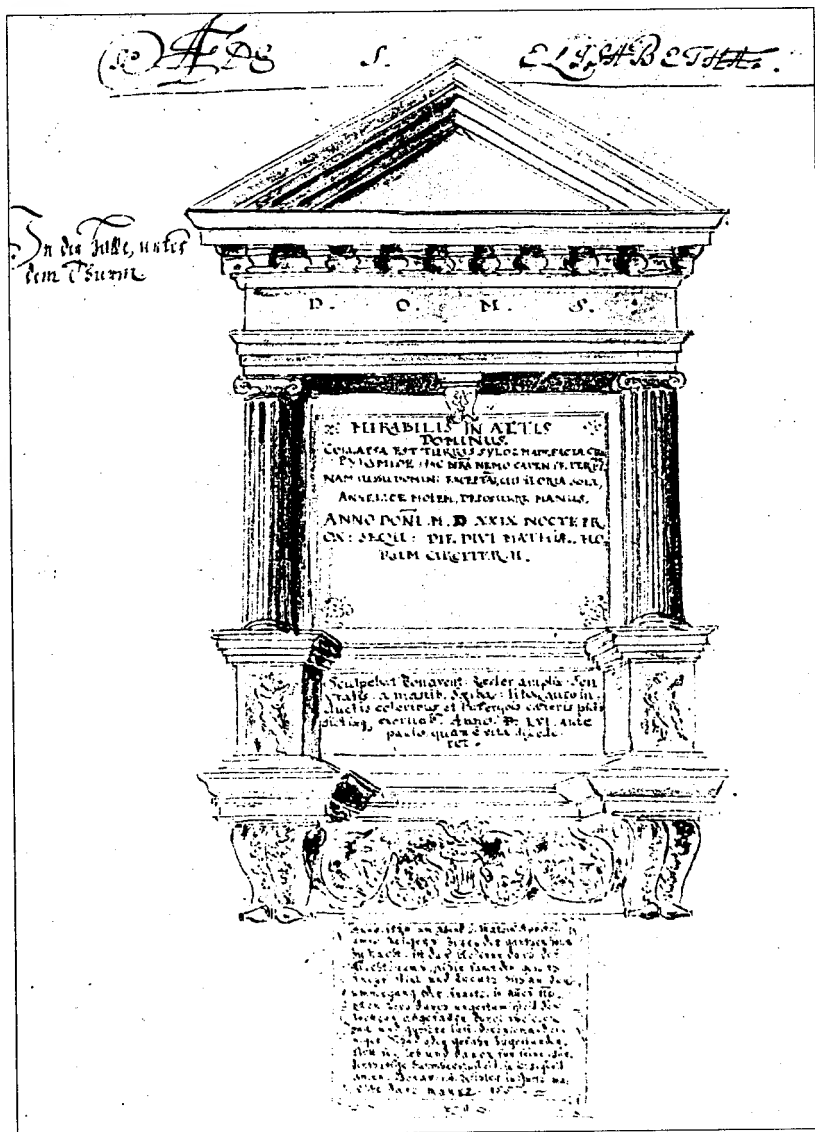
³¹ Np. **F. W. Sommer** [Sommersberg], [...] *Tabulae Genealogicae Dvcvm Superioris et Inferioris Silesiae ab initio saeculi XII, ad praesens vsque XVIII fide diplomatum mstorvm lapidum et nvmorvm confectae accedvnt Diplomata ad Silesiam pertinentia adhvc inedita, Wratislaviae MDCCXXIV*; **J. Sinapio**, *Schlesischer Curiositäten erste Vorstellung Darinnen die ansehnlichen Geschlechter des Schlesienschen Adels. Mit Erzählung des Ursprungs, der Wappen, Genealogien, der qualificirtesten Cavaliere, der Stamm-Hausler und Guter beschrieben* [...], Leipzig 1720, **idem**, *Des Schlesienschen Adels Anderer Theil Oder Fortsetzung Schlesienscher Curiositäten* [...], [b.m.] 1728; [b.a.], *Genealogische und historische Nachrichten von dem alten, berühmten, und gesegneten Wirthischen Geschlechte aus Löwenberg und sonderlich Lauban, Lauban 1751*; o piśmiennictwie tym ostatnio obszernie **L. Harc**, *Samuel Benjamin Klose...*, s. 19 i nast.

³² [b.a.], *COMPENDIUM vita Nominum seriem completens Reverendissimorum D. D. Pralatorum Monasterij Henrichoviensis rite sibi succedentim, desumptum libro Foundationis varijs instrumentis authenticis Epitaphis & manuscriptis ab ipsa Foundationis orione 1222 facta, usque od annum 1694 integra side collectum*, rkps., Archiwum Archidiecezjalne we Wrocławiu, sygn. V 9.

³³ Biblioteka parafialna w Trzebnicy, sygn. H. 13; o dziele wspomniana **H. Szejnkowska**, *Biblioteka klasztoru cysterek w Trzebnicy*, Wrocław 1955, s. 16.

³⁴ Tytuł ten zawarty jest w nocie proveniencyjnej na f. 3: *Bibliotheca Bernhardiniana accessit Sylloge variorum Monumentorum ex Legato Klosiano A. O. R. MDCCXCIII. D. VIII Maii*, BUWr. OR, sygn. R 1649, wym. 35 x 22,5 cm; opr. tekturowa współcz. Paginacja ciągła dla całego *Sylloge...*, dzieło J. N. Gettego – ff. 1-121, dzieło W. E. von Seidlitz (o nieco większym formacie) – ff. 122-218; szerzej o nim **B. Czechowicz**, *Najstarsze śląskie inwentaryzacje...*, s. 73-74.

³⁵ Zapis na f. 3. **J. Kęblowski**, *Pomniki Piastów śląskich w dobie średniowiecza*, Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk 1971 (*Monografie Śląskie Ossolineum*, t. XX), s. 7 za autora dzieła uznał J. Gettego (ze znakiem zapytania). Badacz ten operuje tytułem *Monumenta sepulcrorum virorum, tam eruditio...*, jest to jednak tylko fragment śródtytułu na f. 50 odnoszącego się do katedry (podobnie na f. 78 w odn. do kolegiaty Świętego Krzyża).

3. Tablica upamiętniająca runięcie hełmu wieży w kościele św. Elżbiety we Wrocławiu, rysunek w: J. N. Gette, rękopis bez tytułu, 1694 (uzupełniany), BUWr.OR, sygn. R 1649, f. 8v.

to *Extractus INSCRIPTIONUM SEPULCRALIUUM utriusq. SILESIAE ex Cod. msto Viri Nobilissimi Dni. Jo. Godofredi Baronii I. M. D. et Regim. Supr. Wratisl. Adv. ju. excerpt. Wollff Erdmann á Seydlitz Equ. Sil. et Eccles. Cathedral Merseburg. Can. A. D. R. MDCCXLV*³⁶. Zatem można by wnosić, że różnica w czasie powstania obu rękopisów przekracza pół wieku i można by mniemać, że wspólnie opraczył je dopiero Samuel Benjamin Klose³⁷. Istnieją jednak przesłanki wskazujące na to, że jeszcze von Seidlitz wszedł w posiadanie rękopisu z końca XVII w. i uzupełnił go nowymi rysunkami. Niektóre z nich na pewno powstały przed 1725 r., jak to wynika z poniższych uwag.

Rękopis starszy, ten opatrzony datą 1694, obejmuje odpisy inskrypcji i rysunki z przedstawieniami zabytków malarstwa, rzeźby (il. 4) i architektury z Wrocławia. Znajdują się tu m.in. widoki katedry od południa, kościoła św. Marii Magdaleny od północy, nagrobki i epitafia z kościołów wrocławskich³⁸ lub odrisy samych tylko herbów. Dzieło, i to po jego wykonaniu, uzupełniono też trzema rycinami: portretem i apoteozą Caspara Neumanna³⁹ oraz portretem kardynała Fryderyka heskiego, biskupa wrocławskiego⁴⁰.

M. Pierzchała, *Fundacje artystyczne wrocławskiego patrycjusza Andrzeja Hertwiga (1513-1575)*, [w:] *Sztuka miast i mieszczaństwa XCV-XVIII wieku w Europie Środkowoschodniej*, red. J. Harasimowicz, Warszawa 1990, s. 357, przyp. 46, uznał, że rękopis powstał przed 1694 r., w XVIII w. został uzupełniony grafikami, odpisami i rysunkami, a w 1744 r. otrzymał tytuł *Sylloge...* Podobnie jak dwaj poprzedni pisał **J. Harasimowicz**, *Mors janua vitae. Śląskie epitafia i nagrobki wieku Reformacji*, Wrocław 1992 (*Acta Universitatis Wratislaviensis*, 1098, *Historia sztuki*, III), s. 172, natomiast zupełnie odmienne stanowisko zajął **J. Gromadzki**, *Rękopisy ze zbiorów Biblioteki Uniwersyteckiej we Wrocławiu*, [w:] *Mauzolea piastowskie na Śląsku*, praca zbior., Wrocław 1993, s. 131, który nazwisko odczytał jako Rette. Być może potomkiem J. N. Gettego był malarz Oswald Gette z Łużyc, ur. w 1872 r.; zob. [b.a.] Gette, Oswald, [w:] *Allgemeines Lexikon der bildenden Künstler von der Antike bis zur Gegenwart*, begr. von U. Thieme, F. Becker, hrsg. U. Thieme, Bd. XIII, *Gaab-Gibus*, Leipzig [b.r.], s. 501. Poza tym nazwisko to zdaje się wskazywać na włoskie pochodzenie autora rękopisu.

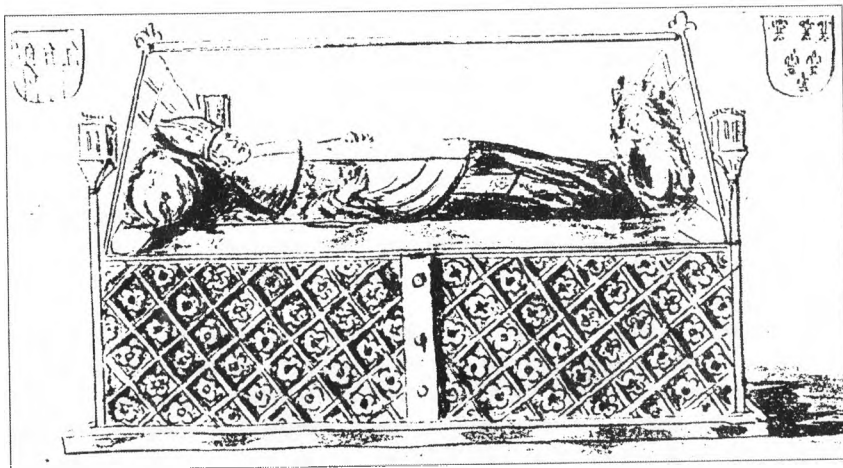
³⁶ Zawiera odpisy inskrypcji z wielu miast Dolnego Śląska, klasztoru w Lubiążu oraz ponad 40 rysunków różnych zabytków, głównie sepulkralnych, a także odpisy inskrypcji z niektórych miast europejskich (np. Wittenbergii, Bazylei). Zbadania wymaga samodzielność tego dzieła, tj kwestia, czy nie jest ono pod względem tekstu odpisem z dzieł S. Grunaeusa lub M. Machnera.

³⁷ Por. przyp. 34.

³⁸ Z katedry, kolegiaty Świętego Krzyża, kościołów św. Marii Magdaleny i św. Elżbiety, św. Barbary, św. Bernardyna.

³⁹ Obie ryciny, sygn. przez Lucasa Müllera, wrocławskiego malarza i rytownika żyjącego w l. 1684-1766, pierwsza z nich mogła powstać po 1715 r. (data śmierci Neumanna na jego portrecie), zatem wklejono ją do rękopisu długo po jego wykonaniu.

⁴⁰ Sygn. l.d.: *Ferdinand Vogt inv., p.d.: Alb. Clawet sculp.*

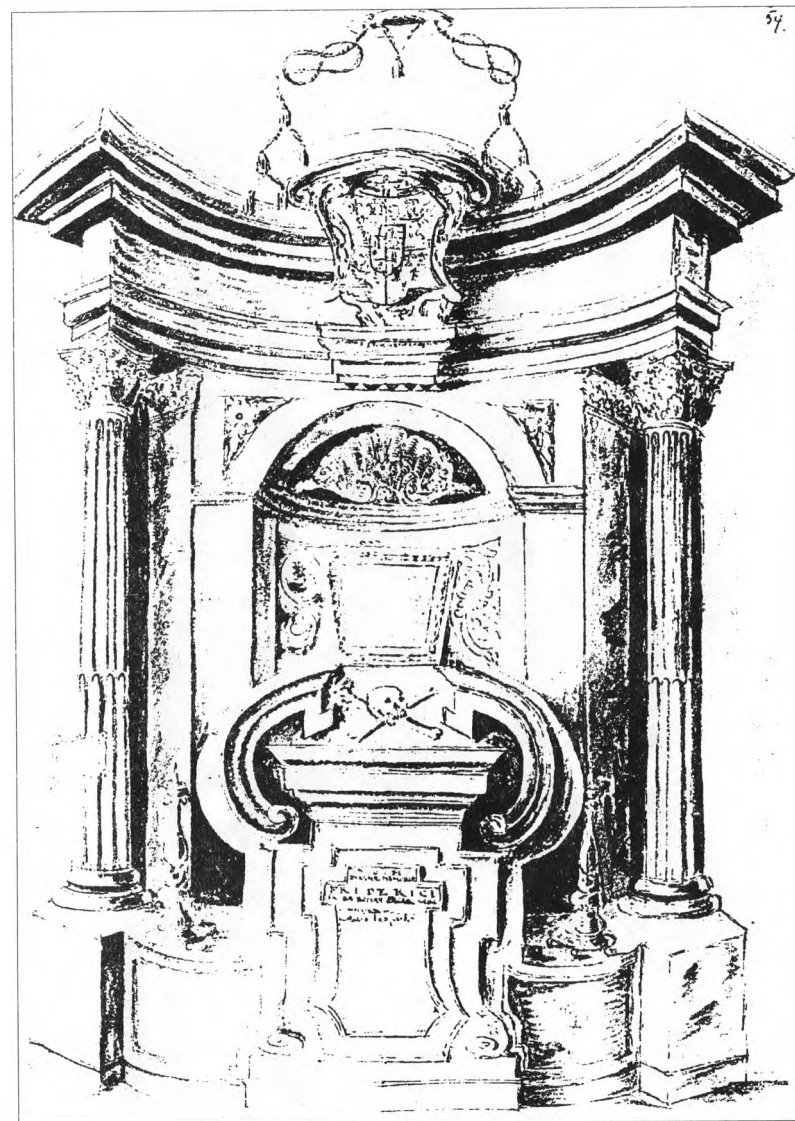

4. Nagrobek biskupa wrocławskiego Przeclawa z Pogorzeli w kaplicy mariackiej przy katedrze we Wrocławiu, rysunek w: J. N. Gette, rękopis bez tytułu, 1694 (uzupełniany), BUWr.OR, sygn. R 1649, f. 73v.

Zagadnienie autorstwa rysunków w tym rękopisie będzie wymagało jeszcze osobnego studium z zakresu historii sztuki. Raczej nie ulega wątpliwości, że jest to dzieło kompilacyjne, zawierające prace różnych artystów. Autor zasadniczej części zbioru rysował głównie epitafia: jego rysunki cechuje operowanie cienką, niekiedy bardzo subtelną kreską (il. 3), wprawne oddanie perspektywy zarówno linearnej, jak też iluzji głębi przestrzennej uzyskanej poprzez cieniowanie (np. kolumn, il. 4-5). Część rysunków do rękopisu dodano chyba później – wykonał je może ten sam artysta, który jest autorem części ilustracji rękopisu Wolfa Erdmanna von Seidlitz *Extractus...* – chodzi o tę grupę, która została starannie wykończona lawowaniem (np. widok wnętrza mauzoleum piastowskiego w Legnicy⁴¹, kaplicy św. Elżbiety przy katedrze, il. 6, czy książęcych nagrobków i innych zabytków, il. 7, głównie w końcowej części dzieła). Rękopis Johanna Nentwiga Gettego posiada zresztą także dopiski wykonane ręką spisującą dzieło Wolfa Erdmanna von Seidlitz.

Celowo używam tu określenia różnicującego postaci Wolfa Erdmanna von Seidlitz, kanonika merseburskiego, i tego, który sporządził większość

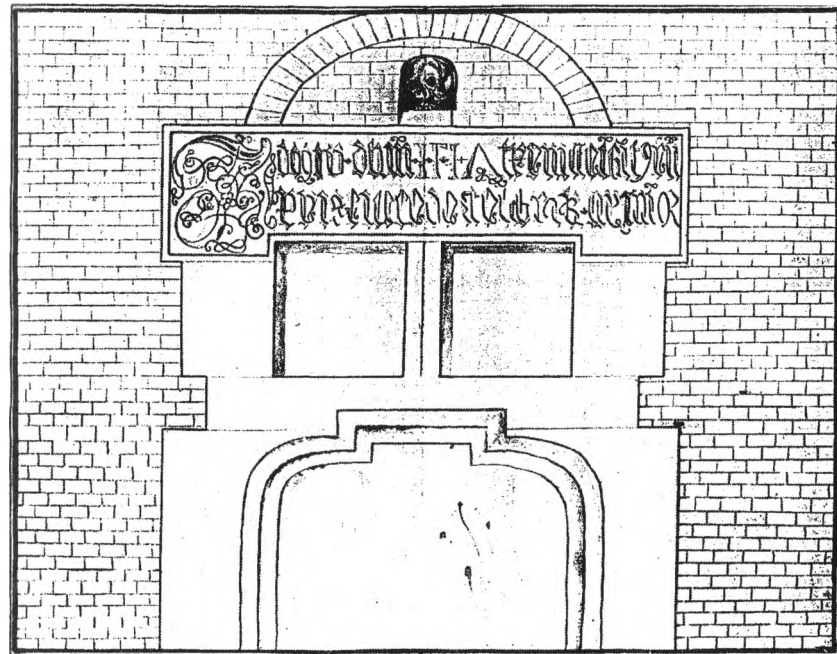
⁴¹ J. Kębtowski, *Nieznany rysunek...*, s. 182-188; K. Kalinowski, *Rysunek...*, s. 189-194.

5. Nagrobek kardynała Fryderyka Heskiego, biskupa wrocławskiego w kaplicy św. Elżbiety (przed zamontowaniem w 1699 r. rzeźb), rysunek w: J. N. Gette, rękopis bez tytułu, 1694 (uzupełniany), BUWr.OR, sygn. R 1649, f. 54v.

6. Nagrobek kardynała Fryderyka Heskiego, biskupa wrocławskiego w kaplicy św. Elżbiety, rysunek w: W. E. von Seidlitz, *Extractus INSCRIPTIONUM SEPULCRALIUUM utriusq. SILESIAE [...]*, ok. 1725-1745, BUWr.OR, sygn. R 1649, f. 207v.

7. Fragment portalu dawnego szpitala Obserwantów z 1517 r., fragment z inskrypcją obecnie w Muzeum Narodowym we Wrocławiu, rysunek w: W. E. von Seidlitz, *Extractus INSCRIPTIONUM SEPULCRALIUUM utriusq. SILESIAE [...]*, ok. 1725-1745, BUWr.OR, sygn. R 1649, f. 206.

rysunków w *Extractus...*, albowiem utożsamiając te osoby ze sobą, łącząc je w jedną na podstawie tytułowego zapisu *...excerps Wolff Erdmann á Seydlitz...*, warto pamiętać, że ów szlachcic mógł być jedynie tym, który sporządził część tekstową i niektóre rysunki, zlecając wykonanie pozostałych i zestawiając je w określony sposób⁴². Z relacji Corneliusa Gündela wynika z kolei, że drugi z rękopisów składających się na wolumin *Sylloge...* jest odpisem manuskryptu niejakiego J. G. Baro z 1745 r., zaginionego około 1945 r., a jeszcze w 1926 r. znajdującego się we wrocławskiej Bibliotece Miejskiej (dawna sygn. Ms. R. 964). Zdaniem niemieckiego bada-

⁴² J. Kęłowski, *Nieznany rysunek...*, s. 185, sugerując się zwrotem *quae sua manu* uznał W. E. von Seidlitz za rysownika.

cza odpisu i odrysów miał dokonać sam Wolf Erdmann von Seidlitz⁴³. Jednakże porównując ze sobą choćby trzy rysunki w *Extractus...* przedstawiające nagrobek Konrada von Nimptsch w Świdnicy należy stwierdzić, że są to prace różnych rąk⁴⁴. Wspominając o nich, warto zwrócić uwagę na jeszcze jeden szczegół ważny dla przyszłej precyzyjnej analizy funkcji tego rękopisu – rysunki tego nagrobka posłużyły jako wzór dla ryciny opublikowanej w Lipsku w 1725 r.⁴⁵ Jest to zatem *terminus ante quem* ich powstania, a nie – jak chciał Janusz Kęłbowski piszący o całym rękopisie – rok 1745⁴⁶. Czy jednak do dzieła *Extractus...* trafiły przed tą datą, czy też wtórnie, po niej – oto kolejne pytanie, odpowiedź na które powinna poprzedzić szczegółowa analiza obu składowych woluminów *Sylloge variorum Monumentorum*.

Wolf Erdmann von Seidlitz jest także autorem przerysu tzw. kodeksu hornigowskiego z XV w., zawierającego *Legendę obrazową o św. Jadwidze*⁴⁷, a także odpisu i przerysu drukowanej edycji tej legendy, opublikowanej w 1504 r. przez Konrada Baumgartena. Ten drugi rękopis, przechowywany w Bibliotece Uniwersyteckiej we Wrocławiu, uzupełniają wklejone drzeworyty z tego późnogotyckiego druku. Obie te prace świadczą o wzmożonym zainteresowaniu śląskiego starożytnika artystycznymi przejawami kultu św. Jadwigi z okresu średniowiecza⁴⁸.

⁴³ J. Kęłbowski, *Nieznany rysunek...*, s. 185, za datę powstania rysunków uznał rok 1743, podany w tekście przez W. E. von Seidlitz, ale – wobec powyższego – datę tę uznać wypada za rok wykonania części tekstowej, a nawet – wobec podania w tytule roku 1745 – chyba za rok rozpoczęcia pracy nad nią.

⁴⁴ Zob. B. Czechowicz, *Dawny gotycki nagrobek Konrada von Nimptsch. Przyczynek do dziejów kultury artystycznej Świdnicy*, „Rocznik Świdnicki”, XXVIII, 2000, s. 25-33.

⁴⁵ R. Duelli, *Excerptorum Genealogico-historicorum libri duo*, Lipsiae MDCCXXV, tabl. XI (XXXV).

⁴⁶ Zob. przyp. 43 oraz C. Gündel, *op. cit.*, s. 7, przyp. 2.

⁴⁷ BŚK, sygn. R 303 III; il. opublikowano w: *Legenda świętej Jadwigi...* Autorstwo W. E. von Seydlitz stwierdzili J. Kostowski, J. Witkowski, *Książę Henryk II Pobożny i bitwa legnicka w ikonografii (XIII-XX w.)*, [w:] *Bitwa legnicka. Historia i tradycja*, red. W. Korta, Wrocław – Warszawa 1994 (*Śląskie sympozja historyczne*, t. II), s. 284.

⁴⁸ Oddział Rękopisów, sygn. B 1650, ff. 378 (brak ff. 1-24), opr. karton., wym. 32,7 x 20 cm. Na f. 400 *exlibris* z herbem Seidlitz oraz nota: *Hoc opus cum figuris 69. lignea caelatirae depromi coeptum d. 10. Febr. absolutum vero d. 13. Aprilis ao MDCCCL. manu et opera Wolff Erdmann a Seydlitz et Gallendorff Equ. Sil.* Ponadto znany jest egzemplarz *Olsnographii J. Sinapiusa* (zob. przyp. 28) z notą proveniencyjną W. E. von Seidlitz, egz. w bibliotece Archiwum Państwowego we Wrocławiu, sygn. 17513; B. Kunor, *Starodruki o tematyce śląskiej w bibliotece Archiwum Państwowego we Wrocławiu*, „Roczniki Biblioteczne”, XLVII, 2002, s. 192.

Interesującą postacią jest starosta niemczański Hanus Melchior von Senitz, autor czterotomowego rękopisu z rysunkami nagrobków i epitafiów oraz odpisami inskrypcji, tytułowanego w literaturze przedmiotu jako *Monumenta sepulcralia in Strehlen, Reichenbach, Nimptsch, Frankenstein*⁴⁹. W samym rękopisie tytułu takiego jednak nigdzie nie znajdujemy, a nazwisko H. M. von Senitz dopisane zostało ołówkiem przez bibliotekarza na 2 stronie okładki 1 tomu. Źródła tej informacji nie znamy. Tom pierwszy dzieła nosi tytuł *Weichbild Strehlen*, drugi – *Reichenbachisch Weichbild*, trzeci – *Weichbild Nimptsch* i czwarty – *Weichbild Frankenstein*. Już same tytuły trzech innych, formatem nieco mniejszych rękopisów: *Weichbild Ohlau*⁵⁰, *Weichbild Brieg*⁵¹ i *Weichbild Münsterberg*⁵² skłaniają do przypuszczenia, że są to dzieła jednej ręki lub powstałe w ramach jednego zamysłu inwentaryzatorskiego określonej części Śląska. W pełni potwierdza to identyczny sposób opracowania materiału zabytkowego, to jest. analogiczne pismo, podobne rysunki – cienką kreską ołówkową, z zamarkowanym kształtem płyty nagrobkowej, herbami, z rzadka z przedstawieniem postaci. Wszystkie siedem woluminów posiada ten sam ekslibrys, a różnice formatu tracą na znaczeniu jeśli uwzględnimy fakt, że w jednym z czterech większych rękopisów, dotyczącym okręgu dzierżoniowskiego między duże karty wszyto karty formatu mniejszego, odpowiadającego trzem rękopisom mniejszym.

Wstępnie czas powstania omówionych siedmiu woluminów można określić na czwartą dekadę XVIII w. (wg najpóźniejszych dat w rękopisie B 1858).

Wielkiego dzieła spisania inskrypcji śląskich podjął się w XVIII w. legnicki pastor Georgius Thebesius. Jego pozostawione w rękopisie monumentalne, dwutomowe opracowanie nosi tytuł *Monumenta sepulcralia Silesiaca*⁵³. Już sam układ treści dzieła zdradza jego silną zależność od wcześniejszych opracowań Simona Grunaeusa i Matthaeusa Machnera, co zre-

⁴⁹ BUWr.OR, sygn. R 947/1-4. Tytuł taki podał J. Harasimowicz, *Mors...*, s. 6, przyp. 20. O H. M. von Senitzu B. Horodyski, *Dzieje Atlasu Śląska 1720-1752*, Warszawa 2002, s. 83.

⁵⁰ BUWr.OR, sygn. B 1858.

⁵¹ BUWr.OR, sygn. B 1859.

⁵² BUWr.OR, sygn. B 1860. O rękopisach tych nieco szerzej B. Czechowicz, *Najstarsze śląskie inwentaryzacje...*, s. 71-72.

⁵³ BUWr.OR, sygn. R 2671. T. I-II. O G. Thebesiusie S. Firszt, *Jerzy Thebesius – pierwszy badacz starożytności legnickich*, „Śląskie Sprawozdania Archeologiczne”, XXXII, 1991, s. 411-415; L. Harc, *Samuel Benjamin Klose...*, s. 36.

szta potwierdził sam Georgius Thebesius, adnotując na f. 705, przy inskrypcjach legnickich: *Inscriptiones aedium [...] non publicer*: i na marginesie: *M. Musaeo M. Sim. Grunaei*. Liczne puste strony pozostawione po każdej z miejscowości świadczą, że zbioru nigdy nie dokończono, że planowano jego ciągle uzupełnianie, być może o aktualnie powstające napisy nagrobne i epitafijne. Inne nie wydane dzieło Georgius Thebesiusa, *Opera Silesiaca*, zawiera m.in. wizerunki nagrobków Bolesława I w Lubiążu, Henryka Brodatego i św. Jadwigi w Trzebnicy oraz Henryka Pobożnego i Henryka Probusa we Wrocławiu⁵⁴.

Jak wielu piszących humanistów śląskich tego czasu, pastorem był Christian Ezechiel⁵⁵, którego inwentaryzatorskie dzieło *Monumenta et Inscriptiones Wratislavienses* z około 1700 r. znane jest z czterotomowego odpisu dokonanego w latach 1800-1802 przez znanego dziewiętnastowiecznego kolekcjonera i starożytnika wrocławskiego Christiana Friedricha Paritiusa⁵⁶. Zbiór ten ma wyraźnie charakter kompilacyjny i – jako przepisany przez Paritiusa – przewidywany był do dalszego uzupełniania, jak o tym świadczą puste strony po każdym z kościołów. Zawiera przy tym tylko nieliczne rysunki⁵⁷.

Dzieła dawnej sztuki śląskiej – najczęściej średniowieczne nagrobki – rytowali w XVIII w. miejscowi graficy, tacy jak Georg Lewicki, autor między innymi przedstawienia nagrobka księżnej Małgorzaty cillejskiej w kolegiacie głogowskiej⁵⁸, Christian Bückling, autor „starożytnicznych” ilustracji w znanym dziele wrocławskiego kronikarza Daniela Gomolckiego *Des*

⁵⁴ BUWr.OR, sygn. R 954; skrócony opis kodykologiczny w: J. Gromadzki, *op. cit.*, s. 132.

⁵⁵ O nim ostatnio L. Harc, *Samuel Benjamin Klose...*, s. 43-44. O. Schmidt, *Untersuchungen zu den Breslauer Bischofskatalogen*, Breslau 1917 (*Darstellungen und Quellen zur schlesischen Geschichte*, Bd. XXV), s. 15 wzmiankował odpis katalogu biskupów wrocławskich autorstwa Ezechiela z 1713 r., był on w posiadaniu Johanna Carla Roppa, potem w zamku Książ. O innym dziele Ezechiela ostatnio W. Mrozowicz, *Nad źródłami do genealogii rodu Jerzego z Podiebrada. Rękopis Christiana Ezechiela i jego źródła*, [w:] *Facta probant homines. Sborník příspěvků k životnímu jubileu prof. dr. Zdeňky Hledíkové*, Praha 1998, s. 279-299.

⁵⁶ O zawartości rękopisu pobieżnie B. Czechowicz, *Najstarsze śląskie inwentaryzacje...*, s. 72.

⁵⁷ T. I, f. 150, 259; w t. III i IV jest ich więcej, szczególnie jeśli chodzi o herby (w t. III kolorowane). Ezechiel miał też swój odpis opisu podróży Heinricha von Zedlitz do Palestyny, przepisany potem przez S. B. Klosego; zob. K. Migoń, *Recepcja książki orientalistycznej na Śląsku do końca XVIII wieku*, Warszawa – Wrocław – Kraków 1969, s. 33.

⁵⁸ A. Więcek, *Sztacharz Grzegorz Lewicki i jego nieznanne prace śląskie*, „Kwartalnik Opolski”, IV, 1959, 20, s. 124-132.

8. Benjamin Strachowsky, nagrobek Ludwika II i Elżbiety brandemburskiej, księżstwa legnickich, w katedrze w Legnicy, miedzioryt w: G. Thebesius, *Liegnizische Jahrbücher Worinnen so wohl die Merkwürdigkeiten dieser Stadt, Als auch die Geschichte der Piastischen Herzoge in Schlesien, von ihrem Ausgange bis zum Ende des 16. Jahrhunderts [...]*, Jauer 1733.

kurz-gefasten Imbegriffs der vornehmsten Merckwürdigkeiten in der kaiser.- und königlichen Stadt Breslau in Schlesien⁵⁹, czy Lucas Müller, który wykonał między innymi rycinę z przedstawieniem nagrobka księcia Bolka I w Krzeszowie⁶⁰ i Karl Friedrich Gericke, ilustrator książki Samuela Benjamina Klosego *Von Dokumentierte Geschichte und Beschreibung. In Briefen*⁶¹. Liczne prace tego rodzaju wykonali też sztycharze z rodziny Strachowskich, głównie Benjamin. Stanowiły one przede wszystkim ilustrację dzieła wspomnianego już G. Thebesiusa *Liegnizische Jahrbücher Worinnen so wohl die Mercwürdigkeiten dieser Stadt, Als auch die Geschichte der Piastischen Herzoge in Schlesien, von ihrem Ausgange bis zum Ende des 16. Jahrhunderts [...]* (il. 8)⁶². Ilustracje takie nie ograniczały się do prezentacji budowli lub dzieł rzeźby – w dobie nowożytnej powstawały też obszerne prace na przykład z zakresu medalierstwa, głównie autorstwa Johanna Christiana Kundmanna (il. 9)⁶³ i Gottfrieda Dewerdecka⁶⁴. Sporo jest także takich prac dotyczących protoarcheologii, podejmujących tematykę znalezisk np. urn, zatem wyrobów, które możemy zaliczyć do

⁵⁹ Bd. I-II, Breslau 1733-1741; o artyście **A. Schultz**, *Untersuchungen zur Geschichte der schlesischen Maler (1500-1800)*, Breslau 1882, s. 30; **B. Czechowicz**, *Bückling Christian*, [w:] *Encyklopedia Wrocławia*, red. J. Harasimowicz, Wrocław 2000, s. 98.

⁶⁰ **A. Schultz**, *op. cit.*, s. 109; **B. Czechowicz**, *Müller Lucas*, [w:] *Encyklopedia...*, s. 533.

⁶¹ Bd. I-III, Breslau 1781-1783. Jedną z tych ilustracji opublikował **J. Harasimowicz**, *Posłowie. Architektura Wrocławia w rysunku i grafice*, [w:] *Atlas architektury Wrocławia*, t. II, *Budowle mieszkalne. Budowle inżynierskie i przemysłowe. Parki cmentarze, pomniki*, red. J. Harasimowicz, Wrocław 1998, s. s. 222.

⁶² Wyd. Jauer 1733; zob. **A. Więcek**, *Strachowsky. Z dziejów ilustratorstwa śląskiego XVIII wieku*, Wrocław 1960, s. 29-30, il.15-23.

⁶³ Najważniejsza to: *Academia et Scholae Germaniae, praeceptue Ducatus Silesiae, cum Bibliothecis, in Nummis. Oder; Die Hohen und Riedern Schulen Teutschlandes, insonderheit Des Hertzogthums Schlesien, mit Ihren Büchern-Vorathen in Münzen*, Breslau 1741; książka zawiera widok gimnazjum elżbietańskiego, zamku cesarskiego, kompleksu uniwersyteckiego – wszystkie w Wrocławiu, oraz Akademii Rycerskiej w Legnicy, ryciny sygnowane: C: M: T: Trapp. scul: (odpowiednio po s. 32, 144, 160 i 274) oraz ryciny z przedstawieniami medali, niesygnowane (s. 70, 82, 594, 604, 612, 630, 642, 650, 656, 666, 684, 690, 704, 708, 718, 732, 738, 748 i 778). Inne dzieło **J. Ch. Kundmanna**, *Silesii in Nummis Oder Beruehmte Schlesier In Muenzen [...]*, Breßlau und Leipzig 1738, zawiera ryciny wyłącznie z przedstawieniami medali.

⁶⁴ **G. Dewerdeck**, *Silesia numismatica oder Einleitung zu dem Müntz Cabinet*, Jauer 1741. O piśmiennictwie tym ostatnio **L. Harc**, *Monety księstwa legnicko-brzesko-wołowskiego w pierwszych opracowaniach numizmatycznych na Śląsku*, [w:] *Silesia numismatica. Ducatus Lignicensis et Bregensis. Liber primus. Materiały międzynarodowej konferencji naukowej w Muzeum Miedzi w Legnicy, 24-25 listopada 2000 r.*, red. B. Paszkiewicz, Legnica 2001, s. 139-150.

9. Tablica z medalami wrocławskimi, mdz. w: J. Ch. Kundmann, *Silesii in Nummis Oder Beruehmte Schlesier In Muenzen [...]*, Breßlau und Leipzig 1738.

sztuki pradziejowej⁶⁵. Zabytki takie znaleźliśmy na kartach *Schlesischen Kern-Chronicke* z 1711 r., gdzie ponadto zamieszczono kilka rycin z wizerunkami śląskich ksiąząt inspirowanymi znanymi powszechnie (przeważnie) gotyckimi nagrobkami⁶⁶.

Osobny nurt w działalności mającej na celu „sportretowanie” budowli danego miasta, w tym przypadku Wrocławia, zainicjował Johann Stridebeck (Stridbeck) mł. ze znanej rodziny augsburskich wydawców i rytowników. W czasie swojej podróży przez Europę na przełomie 1689-1690 r. odwiedził m.in. Wrocław. Plonem jego pobytu w śląskiej stolicy jest 12 rysunków przedstawiających ważniejsze budowle miasta, w tym kilka wnętrz⁶⁷. Rysownik preferował dzieła nowe, budowle wzniesione lub przebudowane w duchu baroku (np. dom pracy przymusowej przy ul. Łaciarskiej, rezydencja miejska ksiąząt legnicko-brzeskich, wnętrze kaplicy św. Elżbiety przy katedrze). Uwiecznił jednak i wnętrze fary magdaleńskiej, jak też kościół św. Elżbiety – leciwe pomniki średniowiecza.

Inwentaryzatorskie zacięcie zdradzał niewątpliwie Friedrich Bernhard Werner, którego przytłaczające rozmiarami dzieło życia – liczone w tysiące sztuk rysunki i ryciny oparte na przygotowanych przez niego wzorach – od kilku pokoleń usiłują ogarnąć badacze różnych specjalności: historycy sztuki, historycy, historycy kartografii, a także dociekliwi – jak sam Werner – amatorzy⁶⁸. W nurcie prac o charakterze inwentaryzatorskim wy-

⁶⁵ Piśmiennictwo to omówił najobszerniej **A. Abramowicz**, *Dzieje zainteresowań starożytnych w Polsce*, cz. I, *Od średniowiecza po czasy saskie i świt oświecenia*, Wrocław 1983, tam dalsze wskazówki bibliograficzne.

⁶⁶ Wyd. we Frankfurcie i Lipsku, T. II, il. po s. 86, 102, 108, 122, 188, 330, 708. Za wskazanie tego druku dziękuję Panu drowi Piotrowi Oszczanowskiemu.

⁶⁷ **R. Schipke**, *Eine Reise durch Europa. Erinnerungen in Bildern von Johann Stridbeck dem Jüngen* (Ms. Boruss. quart. 9a), [w:] *Beiträge aus der Deutschen Staatsbibliothek*, Bd. VIII, *Handschriften, Sammlungen, Autographen. Forschungsergebnisse aus der Handschriftenabteilung*, Berlin 1990, s. 43-80; **J. Harasimowicz**, *Postowie...*, s. 228-234

⁶⁸ Oto ważniejsze, względnie nowsze prace: **M. Hippe**, *Werner: Friedrich Bernhard*, [w:] *Allgemeine deutsche Biographie*, Bd. XLII, Leipzig 1897, s. 48-49; **P. Bretschneider**, *Der Zeichner, Stecher und Chronist Friedrich Bernhard Werner und seine Arbeiten*, Neustadt 1921; **idem**, *Friedrich Bernhard Werner*, [w:] *Schlesien des 17. bis 19. Jahrhundert*, hrsg. von F. Andreae, M. Hippe, P. Knötel, O. Schwarzer, Breslau 1928 (*Schlesische Lebensbilder*, Bd. III), s. 154-160; *Ryciny w „Topografii Śląska” F. B. Wenera*, praca zbior., Warszawa 1953 (*Ministerstwo Budownictwa Miast i Osiedli. Instytut Urbanistyki i Architektury, Seria prac własnych*, z. 12); **U. Popłonyk**, *Scenographia urbium Silesiae Fryderyka Bernarda Wenera*, „Rocznik Muzeum Narodowego w Warszawie”, XVI, 1972, s. 145-210; *eadem*, *Widoki miast polskich Fryderyka Bernarda Wenera*, *ibid.*, XIX, 1975, s. 403-475; *eadem*, *Panoramy miast według rysunków F. B. Wenera wydane przez oficynę Probstów w Augsburgu*, *ibid.*, XXX, 1986, s. 97-163; **B. Baworowska**, *Album F. B. Wenera w Muzeum Wrocławskim*, „Roczniki

mienić można liczne egzemplarze *Topografii Śląska*, przechowywane w bibliotekach, archiwach i muzeach w Polsce i zagranicą, rękopis ze zbiorów Biblioteki Jagiellońskiej, w niewielkim jednak stopniu dotyczący Śląska, nadto edycje widoków klasztorów śląskich oparte o rysunki Friedricha Bernharda Wenera. Przede wszystkim jednak na uwagę zasługuje tu czterotomowe dzieło uzupełnione suplementem, poświęcone śląskim zborom ewangelickim, masowo powstającym po pierwszej wojnie śląskiej. Niewprawne miedzioryty autorstwa samego Wenera przekazują wygląd

Sztuki Śląskiej”, X, 1976, s. 184-196; **M. Zlat**, „Perygrynacja czyli chrześcijańska wędrówka” – nieznaną rękopis z rysunkami F. B. Wenera, *ibid.*, XI, 1977, s. 105-125; **W. Kononowicz**, *Pozaartystyczne wartości wrocławskich widoków sztychowanych według rysunków Fryderyka Bernharda Wenera*, [w:] *Z badań architektury, urbanistyki i sztuki Śląska*, Wrocław 1988 (*Prace Naukowe Instytutu Historii Architektury, Sztuki i Techniki Politechniki Wrocławskiej*, 19, *Seria: Studia i Materiały*, 9), s. 195-234; **eadem**, *Osiemnastowieczne panoramowe widoki Wrocławia sztychowane według rysunków Wenera jako źródło ikonograficzne*, [w:] *Z badań architektury i sztuki Śląska*, Wrocław 1989 (*Prace Naukowe...*, 22, *Studia...*, 11), s. 79-100; **A. Marsch**, *Friedrich Bernhard Werner und seine Ansichten von Schweidnitz*, [w:] *Schweidnitz im Wandel der Zeiten*, bearb. von W. Bein, U. Schmilewski, Würzburg 1990, s. 56-71; **eadem**, *Friedrich Bernhard Werner und seine Klosteransichten vom Schlesien*, „Jahrbuch der Schlesischen Friedrich-Wilhelms-Universität zu Breslau, XXXII, 1991, s. 69-152; **eadem**, *Glogau in Ansichten aus fünf Jahrhunderten*, [w:] *Glogau im Wandel der Zeiten. Glogów poprzez wieki*, bearb. von W. Bein, J. Schellakowsky, U. Schmilewski, Würzburg 1992, s. 3-46; **eadem**, „Les vues”. *Historischen Ansichten von Sagan und Spottau*, [w:] *Sagan und Spottau in der schlesischen Geschichte*, „Les vues de Sagan”, hrsg. von W. Bein, *ibid.* 1992, s. 9-22; **eadem**, *Wartha im Wandel der Zeit. Ansichten aus vier Jahrhunderten*, [w:] *Wartha. Ein schlesischer Wallfahrtsort*, hrsg. von W. Bein und U. Schmilewski, *ibid.* 1994, s. 11-38; **eadem**, *Oppeln, Falkenberg, Gross Strehlitz. Historische Ansichten aus vier Jahrhunderten*, *ibid.* 1995; **eadem**, *Friedrich Bernhard Werner (1690-1776). Ein europäischer Ansichtzeichner aus Schlesien*, *ibid.* 1995; **eadem**, *Friedrich Bernhard Werner und seine Topographie von Oberschlesien*, [w:] *Stadtgeschichte Oberschlesiens. Studien zur städtischen Entwicklung und Kultur einer ostmitteleuropäischen Region vom Mittelalter bis zum Vorabend der Industrialisierung*, hrsg. von T. Wünsch, Berlin 1995, s. 253-275; **eadem**, *Friedrich Bernhard Werner (1690-1776) – autor krajobrazów Kamieńca*, [w:] *900 lat Kamieńca Żąbkowickiego. Kamenz. Ślady niemieckiej i polskiej historii*, Görlitz 1996, s. 56-66; **eadem**, *Anmerkungen, Korrekturen und Ergänzungen zur Autobiographie von Friedrich Bernhard Werner*, [w:] *Friedrich Bernhard Werner...*, s. 39-67; **R. Len**, *Friedrich Bernhard Werner – śląski europejczyk doby baroku*, [w:] *ibid.*, s. 69-89; **I. Rybka-Ceglecka**, *Topografia Śląska F. B. Wenera, koncepcja dzieła i jego realizacja*, [w:] *ibid.*, s. 91-109; **L. Harc**, *Topografia...*, s. 125-142; **K. Kaczmarek-Patrska**, *Rysunki Friedricha Bernharda Wenera jako źródło do badań nad początkami renesansu na Śląsku*, [w:] *ibid.*, s. 215-232; **J. Wrabec**, *Wrażenia osobiste z kontaktów z Fryderykiem Bernardem Wenerem*, [w:] *ibid.*, s. 265-288; **J. G. Güntzel**, *Zur Darstellung und Beschreibung der Gutswirtschaften des Fürstenthums Liegnitz in der Topographie von F. B. Weners*, [w:] *ibid.*, s. 351-371; por. też **B. Czechowicz**, *Historia kartografii Śląska XIII-XIX wieku*, Wrocław 2003, s. 86-105.

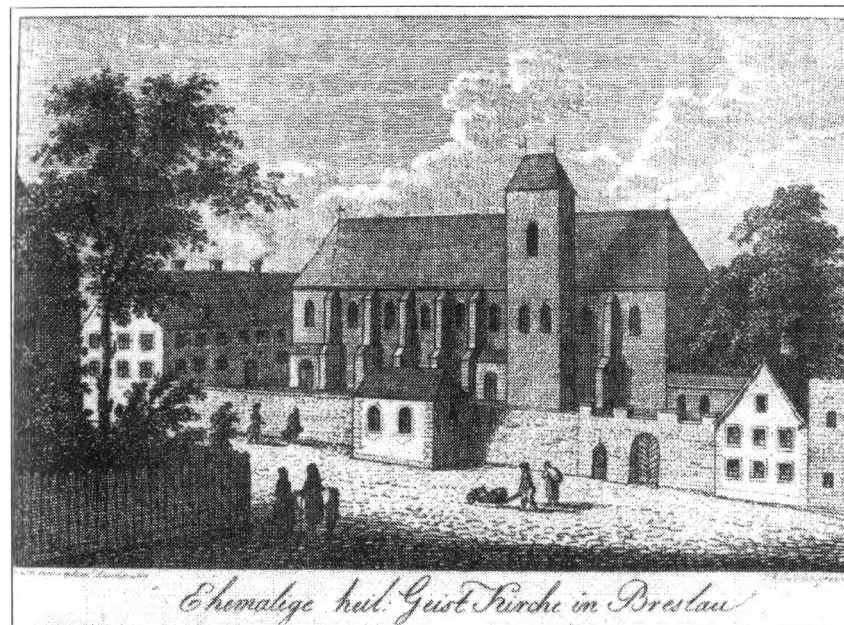
tych często prowizorycznych, istniejących niekiedy tylko 15-20 lat budowl i jako takie stanowią znakomite źródło do badań tej architektury, a także materiał do rozważań nad recepcją nowego, szybko jednak okazało się, że charakterystycznego elementu krajobrazu Śląska⁶⁹. Recepcja to tym bardziej frapująca, że uwagę wysiłkom inwestycyjnym ewangelików poświęcił katolik i to w dobie kolejnego rozdrapywania trudnych na Śląsku spraw wyznaniowych.

Swoistej inwentaryzacji niektórych zabytków sztuki Wrocławia podjął się około 1780 r. O. C. Heinze – postać dość enigmatyczna⁷⁰. W zbiorach wrocławskiego Muzeum Narodowego zachowało się 11 jego rysunków tuszem (czasem ołówkiem i tuszem) oraz sepia, z których 6 jest sygnowanych, a pozostałe można mu przypisać na podstawie bliskich analogii z sygnowanymi. Prace te przedstawiają trzy widoki katedry, wieży kościoła mariackiego, kościoły św. Antoniego, św. Jakuba, św. Mikołaja, św. Klemensa, św. Ducha i Zbawiciela (trzy ostatnie w oparciu o starsze widoki), a także tryptyk z *Legendą obrazową o św. Jadwidze* z kościoła obserwancckiego⁷¹. Niektóre z nich – widoki fasad kościołów św. Antoniego i św. Jakuba – są tak beznamienne, że można by je wręcz uznać za inwentaryzacje architektoniczną lub projekty. Podobna co Heinzemu idea przyświecała mniej więcej w tym samym czasie nieznanemu, bardzo zarazem niewprawnemu rysownikowi-amatorowi, który na 9 rysunkach w zbiorach Muzeum Narodowego we Wrocławiu przedstawił głównie pomniejsze kościoły i kaplice Wrocławia: św. Bernardyna ze Sieny, św. Urszuli i 11000 Dziewic, św. Krzysztofa, św. Hieronima, św. Trójcy, Wszystkich Świętych, Zbawiciela

⁶⁹ Tytuł dzieła: *Perspectivische Vorstellung derer [...] BETHAUSER [...]*. (T. I-IV + Supplement, [b.m.w.] 1748-1752); por. **A. Seidel-Grzesińska**, *Motywy emblematyczne w grafikach Friedricha Bernharda Wernera*, [w:] *Friedrich Bernhard Werner...*, s. 143-160; **M. Musiał**, *Fryderycjańskie domy modlitwy na Śląsku w ujęciu Friedricha Bernharda Wernera*, [w:] *ibid.*, s. 259-264.

⁷⁰ Znany jest wrocławski budowniczy Heinze czynny w ostatniej ćwierci XVIII w.; zob. **R. Becker**, *Aus Alt-Breslau...*, *op. cit.*, s. 20. Może był członkiem wrocławskiej rodziny złotników Heintzów; por. **R. Sachs**, *Heintz'owie*, [w:] *Encyklopedia...*, s. 261-262; z kolei świdnicki murator Heinze wznosił w l. 1755-1756 kościół ewangelicki w Ziębicach (nie zachowany); **M. Czaplinski, F. Hartmann**, *Dzieje miasta Ziębice na Śląsku*, [b.m.w. 1992], s. 148. Jego działalność i wielu innych omówionych niżej dobitnie przeczy stwierdzeniu **G. Pisarskiego** (*Śmierć Wernera – czy koniec epoki?*, [w:] *Friedrich Bernhard Werner...*, s. 326: *Na Wernera nie skończyła się epoka ilustratorów, ale zakończyła się epoka dokumentalistów-inwentaryzatorów [sic]*).

⁷¹ Nry inw. (kolejno): VII-10475; VII-10472; VII-10518; VII-10471; VII-10477; VII-10483; VII-10473; VII-10476; VII-10457; VII-10459; VII-10512; VII-10489.

10. Dawny kościół św. Ducha we Wrocławiu, akwaforta F. G. Endlera według starszego rysunku, pocz. XIX w.

oraz kaplicę domu pracy przymusowej i szpitala św. Grobu⁷². Prace te są tak naiwne, że trudno czas ich powstania określić dokładniej, niż druga połowa XVIII w. Ich wartość polega jednak na tym, że dla niektórych zabytków są one jedynymi znanymi przekazami obrazowymi (kaplice domu pracy przymusowej i szpitala św. Grobu).

Te same niekiedy zabytki przedstawił nieco później, przeważnie na początku XIX w. wrocławski rytownik Friedrich Gottlieb Endler⁷³. Korzystał w tym celu ze starszych wzorów (rycin z XVII-XVIII w., il. 10), ale zdaje się,

⁷² Nry inw. (kolejno): VII-10517; VII-10522; VII-10510; VII-10519; VII-10469; VII-10468; VII-10488; VII-10517; VII-10479.

⁷³ Szerzej o tym artyście: **S. Staruss**, *Wrocław w grafice Fryderyka Bogumiła Endlera. Przyczynek do dziejów ilustratorstwa śląskiego z przełomu XVIII/XIX w.*, „Ze Skarbca Kultury». *Biuletyn Biblioteki Zakładu Narodowego im. Ossolińskich*, XXVI, 1975, s. 169-233; **idem**, *Fryderyk Boguchwał Endler i jego nieznanne widoki Śląska w zbiorach graficznych Biblioteki Uniwersyteckiej we Wrocławiu – dalsze przyczynki do biografii artysty*, [w:] *Bibliotheca*

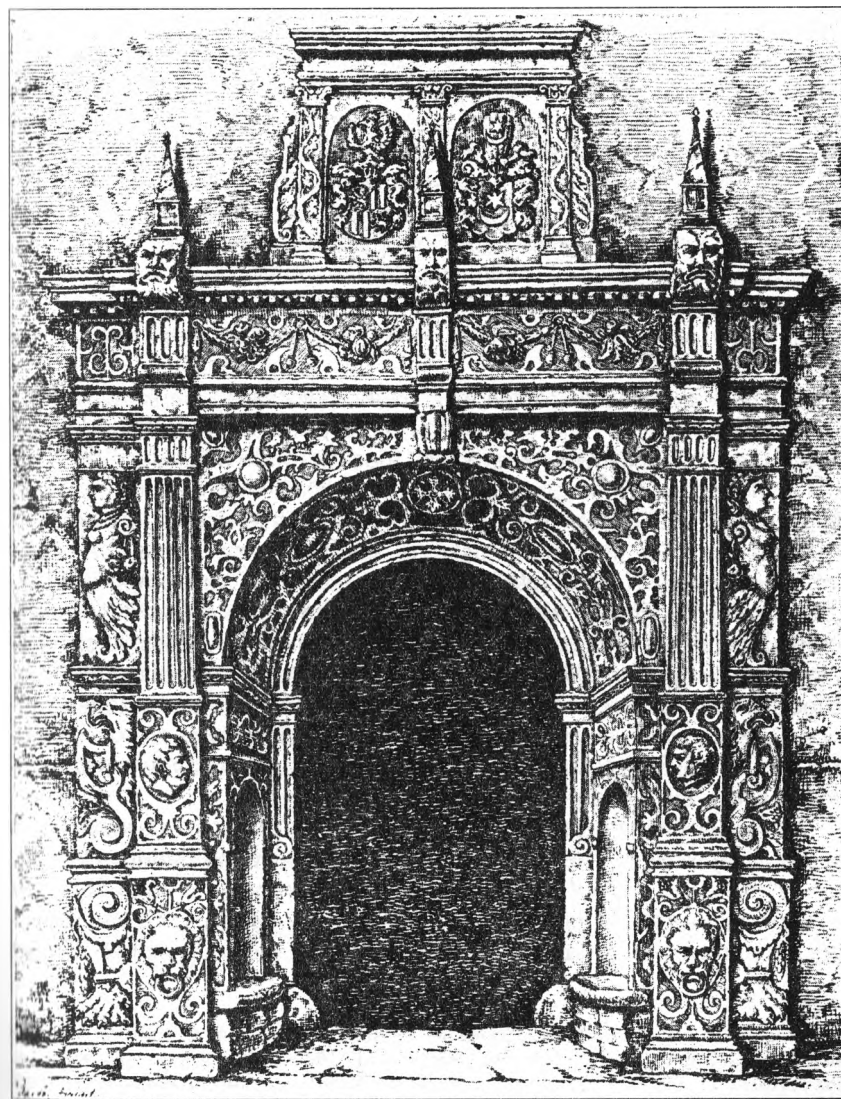
że najczęściej z odpowiednich fragmentów planu Wrocławia z 1562 r. Wykonał np. przedstawienia kościoła św. Elżbiety według dawnego widoku, kościołów św. Urszuli i 11 000 Dziewic, św. Klemensa i św. Ducha⁷⁴. Znanymi jest jednak także kilkadziesiąt akwafort, najczęściej owalnych w kształcie, publikowanych na łamach „Der Breslauer Erzähler”, a przedstawiających m.in. śląskie zabytki architektury. Działalność ta nie miała jednak wiele wspólnego ani ze starożytnictwem, ani też zamysłem inwentaryzatorskim, a da się uplasować raczej w nurcie protokrajoznawstwa.

Jednym z najbardziej spektakularnych przedsięwzięć o charakterze rysunkowej inwentaryzacji zabytków jest w całej sztuce śląskiej cykl 192 rysunków, których powstanie zainicjował Carl Bach – były dyrektor wrocławskiej szkoły artystycznej. Autorem przytłaczającej większości spośród nich jest Heinrich Mützel, wrocławski, a od 1830 r. berliński rysownik i grafik. Wzajemny stosunek obu artystów do tych prac ilustrują sygnatury, w większości wypadków brzmiące *Carl Bach dirigebat, Heinrich Mützel delineabat*. Prace wykonane w latach 1823-1828 uzyskały – poza czterema wyjątkami – zbliżony format i zostały naklejone na identyczne, nieco większe od samych rysunków kartony o wymiarach około 64 x około 52,5 cm. Tuszowe rysunki (il. 11) pogrupowane zostały w sześciu tekach, zatytułowanych kolejno (tytuły na osobnych kartach): 1. *Ansichten / des / Rath-Hauses / und dessen einzelnen Theilen / in Breslau* (22 rysunki); 2. *Ansichten / von / Straßen, Brücken, / und verschiedenen merkwürdigen / Gebäuden / in / Breslau*. (28 rysunków); 3. *Ansichten / gothischer Kirchen / und / Thürmen / in / Breslau*. (28 rysunków); 4. *Darstellungen / von / Kircheneingängen, / Hausgiebeln, Reliefs, Statuen & etc. / in / Breslau*. (34 rysunki); 5. *Ansichten / der / Dom- und Cathedral-Kirche / nebst / deren / innern Kunstwerken / in / Breslau*. (20 rysunków) i 6. *Merckwürdige / steinerne Eingänge / in / alte Bürger Häuser / in / Breslau* (58 rysunków)⁷⁵.

calia wratislaviensis, t. II, pod red. A. Ładomirskiego, Wrocław 1995 (*Acta Universitatis Wratislaviensis*, No 1678), s. 33-56; K.-H. Ziolk, *Friedrich Gottlob Endler – ein Schlesischer Kupferstecher der Goethezeit*, München 1994; *idem*, „*Abbildungen Schlesischer und Glätzscher Gegenden*”, F. G. Endler, *ein vergessener Zeichner und Kupferstecher, und sein verschollenes Denkmal der schlesischen Gebirgslandschaft*, „*Schlesien. Kunst. Wissenschaft. Volkskunde*”, XXX, 1985, 3, s. 129-138.

⁷⁴ MNWr., nr inw. VII-770, VII-771, VII-772, VII-774.

⁷⁵ Całość zbioru skatalogowała B. Steinborn, *Rysunki...*, s. 107-120. Wcześniej część z nich opublikował i scharakteryzował pod względem treści R. Becker, *Aus Alt-Breslau...*; drugie wydanie w 1911 r. Rysunki w zbiorach Muzeum Narodowego w Warszawie, sygnatury teczek: Rys. Pol. 1141, 1142, 1822, 1824, 1823, 1143; jako stały depozyt przechowywane w Muzeum Narodowym we Wrocławiu. Kilka rysunków wykonali Heinrich Hildebrandt i Ernst

11. Heinrich Mützel, portal domu Rynek 2 we Wrocławiu, rysunek tuszem, Muzeum Narodowe w Warszawie, jako depozyt w Muzeum Narodowym we Wrocławiu. Wg R. Stein, *Das grosse Ring zu Breslau*, Breslau 1935.

Całość dzieła nosi tytuł *Abbildungen / der vorzüglichsten Alterthümer und Denkmale / der Stadt Breslau, / an Bauwerken, Malereien, Bildhauerarbeiten, / und anderen Merkwürdigkeiten, / gesammelt und herausgegeben / von Carl Bach / Königlichen Hofrath und Professor*. Motywem karty tytułowej jest jedno z późnorenansowych epitafiów z elewacji kościoła św. Elżbiety. Przypuszcza się, że zamysłu inwentaryzatorskiego nie ukończono. Szczególnie teka z wnętrzami kościelnymi wydaje się być mocno niekompletna. Na przeszkodzie stanąć mogła śmierć Bacha w 1929 r. Niezrealizowaną za życia twórców częścią ich zamysłu była też graficzna edycja rysunków⁷⁶. Dopiero w 1900 r., ale tylko części z nich, opublikowano w formie heliograviur wykonanych przez berlińczyka Ludwiga Angerera⁷⁷.

Rysunki z omawianego zespołu, zwane potocznie rysunkami Mützla, dotyczą w pierwszym rzędzie ratusza i katedry oraz ich wyposażenia i wystroju, innych kościołów wrocławskich, mostów, bram miejskich, kamienic (ich fasad, szczytów, wykuszy, a przede wszystkim blisko 70 portali), pomników, a także takich obiektów, jak stara rzeźnia miejska, szpital św. Barbary z ulicami Św. Mikołaja i Ruską, ul. Łaciarska czy dawna drewniana zabudowa wyspy Piasek. Autorzy rysunków starali się bardzo wiernie przekazać formy budynków, ich detali lub elementów wyposażenia. Niekiedy jednak, zwłaszcza tam, gdzie ukazywano partie figuralne, ujawnia się subtelna klasycystyczna stylizacja twarzy, gestów, czasem nawet układu szat. Znaczną wartość dokumentacyjną mają szczególnie prace przedstawiające nie zachowane elementy kamienic. Artystycznie najciekawsze są jednak widoki niektórych kościołów, zwłaszcza monumentalny w wyrazie widok kościoła św. Doroty czy kolegiaty świętokrzyskiej.

Nie mniej ważną niż Heinrich Mützel postacią śląskiego starożytnictwa w pierwszej tercji XIX w. był wspomniany już Christian Friedrich Paritius. Nie tylko kolekcjonował on starsze odpisy inskrypcji – w jego zbiorach znajdowało się rękopiśmienne dzieło Geорга Thebesiusa, jak o tym świadczy nota proveniencyjna – ale, jak już była o tym mowa, wykonał również

Wedemann. Trzy rysunki nie są sygnowane. Ostatnio na ten temat E. Halawa, *Heinrich Mützel – wrocławski rysownik*, „Kalendź Wrocławski”, 2002, s. 195-202; o działalności Bacha P. Hölscher, *Die Akademie für Kunst und Kunstgewerbe zu Breslau. Wege einer Kunstschule 1791-1932*, Kiel 2003.

⁷⁶ B. Steinborn, *op. cit.*, s. 108.

⁷⁷ R. Becker, *Aus Alt-Breslau...*, *op. cit.*, Płyty tej edycji znajdują się w zbiorach Muzeum Narodowego we Wrocławiu i wielokrotnie były wykorzystywane do przygotowania kolejnych odbitek.

odpis wcześniejszego zbioru Christiana Ezechiela, a także sam parat się zbieraniem inskrypcji. We wrocławskiej Bibliotece Uniwersyteckiej zachowało się kilka rękopisów jego autorstwa. Dzieło zatytułowane *Monumenta Vratislaviensia oder Grabinschriften zu Breslau aufgenommen 1822-1824 durch Dr. Christian Friedrich Paritius* zawiera odpisy inskrypcji z katolickich świątyń Wrocławia⁷⁸. Jego kontynuacją jest w pewnym sensie rękopis pozabawiony kilku pierwszych stron, w tym i tytułu, zawierający inskrypcje w kościołach i kaplic ewangelickich, w tym z miejskich szpitali i przytułków⁷⁹. Ma on charakter brudnopisu – zawiera dziesiątki skreśleń, korekt i wykonany jest z mniejszą starannością. Z kolei *Liber Inscriptionum tam in Vratislavia quam in caeteris oppidis villisque Silesia, collectae per Christianum Fridericum Paritium inceptum anno 1802 die XX. Januarii* zawiera nieliczne inskrypcje z Wrocławia, Bolkowa i Kostomłotów oraz kilku wsi, poza tym nie ukończony indeks⁸⁰. Znaczenie obszerniejsze jest późniejsze dzieło Paritiusa zatytułowane *Beschreibung der Altäre, Monumente und Epitaphien in der evang. Hauptpfarrkirche zu St. Elisabeth in Breslau* z 1833 r., bardziej od poprzedniego dopracowane i zaopatrzone w bardzo nieliczne rysunki⁸¹.

Autorstwa Christiana Friedricha Paritiusa jest też rysunek w zbiorach Muzeum Narodowego we Wrocławiu z przedstawieniem tympanu portalu wschodniego ratusza wrocławskiego⁸². Kolekcjoner ten przejął też do swojego zbioru wymienione wcześniej rysunki O. C. Heinzego, jak można wnosić z pieczęci proveniencyjnej na jednym z nich⁸³. Posiadał też nieznaną bliżej *Tractatus de terra Sancta*⁸⁴.

Górnośląskim odpowiednikiem Christiana Friedricha Paritiusa był cieszyński jezuita Leopold Jan Szersznik, w którego działalności znajdujemy także wątki i dzieła pokrewne tu omawianym. Wiadomo, że trudnił się odpisywaniem inskrypcji na cieszyńskich cmentarzach (około 30 z cmentarza

⁷⁸ BUWr.OR, sygn. R 2803; ff. VIII + 256; opr. tekst., współcz.; wym. 20,5 x 18,5 cm; f. pu- ste: VII-VIII, 6-8, 14-16, 22-24, 40, 87-88, 130-136, 143-144, 152, 164-168, 176, 208, 213, 247-248, 255-256.

⁷⁹ BUWr.O R, sygn. R 2531; nieco szerzej o nim B. Czechowicz, *Śląskie zainteresowania...*, s. 140. O kontekście historiograficznym działalności Paritiusa i jemu współczesnych J. J. Menzel, *Die Anfänge der kritischen Geschichtsforschung in Schlesien zu Beginn des 19. Jahrhunderts*, [w:] *Festschrift Ludwig Petry*, Bd. II, Wiesbaden 1969, s. 245-267.

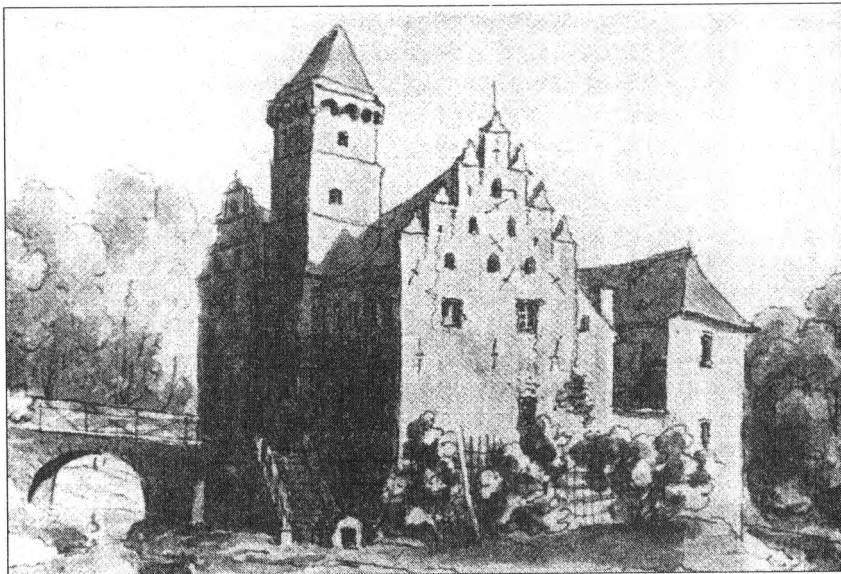
⁸⁰ BUWr.OR, sygn. R 2804; zob. B. Czechowicz, *Śląskie zainteresowania...*, s. 140.

⁸¹ BUWr.OR, sygn. R 689; zob. B. Czechowicz, *Śląskie zainteresowania...*, s. 140.

⁸² Sygn. p.d.: *die XI. Februarj 1803. / C. F. Paritius*; nr inw. VII-10449.

⁸³ Nr inw. VII-10489.

⁸⁴ K. Migoń, *op. cit.*, s. 34.

12. Leonhard Dorst von Schatzberg, zamek w Smolcu koło Wrocławia, rysunek.
Wg: Degen.

przy kościele św. Trójcy) i w kościele dominikańskim⁸⁵. Ta część jego spuścizny jest jednak jeszcze mało znana⁸⁶, choć należy mieć nadzieję, że wiedza na ten temat ulegnie poszerzeniu.

Gdy ostatnie swoje dzieło spisywał Christian Friedrich Paritius, inwentaryzatorską działalność rysunkową rozpoczął na Pomorzu, w Brandenburgii i Meklenburgii, a potem na Śląsku żagański architekt pochodzący

⁸⁵ Książnica Cieszyńska w Cieszynie. Zbiory Szersznika (dalej jako KCC-ZS), sygn. DD VIII 32a; wg informacji dra Janusza Spyry, za które serdecznie dziękuję. O Szerszniku ostatnio J. Spyra, *Leopold Jan Szersznik (1747-1814), prekursor muzealnictwa na Śląsku i jego działania premuzealne od 1790 r.*, „Cieszyńskie Studia Muzealne / Těšínský muzejní sborník”, I, 2003, s. 17-32.

⁸⁶ KCC-ZS, sygn. DD IX 3/2, jednostka znana z inwentarza, jak dotąd nie odnaleziona. Szersznik zajmował się także biografistyką artystów, stając się jednym z pionierów śląskiej historii sztuki; zob. L. J. Szersznik, *Nachrichten von Schriftstellern und Künstlern aus dem Teschiner Fürstenthum*, Teschen 1810; G. Szewczyk, *Dykcjonarz pisarzy i uczonych cieszyńskich Leopolda Jana Szersznika*. [w:] *Śląskie miscellanea. Literatura – folklor. Zbiór studiów*, red. J. Malicki, K. Heska-Kwaśniewicz, Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk – Łódź 1989 (*Prace Komisji Historycznoliterackiej*, nr 9), s. 57-69.

z Ratzybony i osiadły w Pomorzowiczkach koło Głubczyc – Leonhard Dorst von Schatzberg (1809-1852). Jego rysunki, znane z literatury⁸⁷ (il. 12), jak też zachowane w zbiorach wrocławskiego Muzeum Narodowego, wskazują na dwa okresy jego rysowniczej, starożytniczej aktywności. Pierwszy przypada na lata 1836-1839, drugi – 1846-1850. Tylko trzy prace powstały w 1843 r. Rysunki – impresyjne szkice wykonywane w terenie ołówkiem – były potem dopracowywane tuszem i lawowane (czasem podmalowywane akwarelą), niekiedy powstawały w dwóch wersjach. Nie zawsze grzeszyły wiernością, mimo, iż wiele z nich wyraźnie zdradza intencję czysto inwentaryzatorskiego zapisu formy artystycznej detalu (odrysy portali, chrzcielnic, itp.). W tym uwidaczniała się pasja Leonharda Dorsta – architekta, ale i starożytnika.

O jego jakże typowym dla wieku historii zwróceniu się ku przeszłości i tradycji nie mniej dobitnie niż rysunkowa spuścizna świadczy opracowany przezeń trzytomowy herbarz śląski, wydany w 1847 r., wolno zresztą sądzić, iż ilustrowany litograficznymi barwnymi tablicami według jego rysunków⁸⁸, wreszcie także fragment wstępu do jego *Reiseskizzen* z 1847 r., które staną się interesujące dla architektów, malarzy i rzeźbiarzy, dla przyjaciół starożytności, natury i sztuki w małych obrazach [...], gdyż ukazują [...] odległe góry, doliny i rzeki tej pięknej bożej ziemi, naszej ukochanej ojczyzny⁸⁹. Był zatem typowym dla swej epoki, nieco egzaltowanym w wyznaniach romantyki. Katolicyzm zapewne skłaniał go do bliższego przyglądania się zabytkom sakralnym, nie tylko architektury, ale i wystroju, a nawet wyposażenia świątyń. Pod tym względem także wpisywał się w nurt szerszych zainteresowań.

Współcześnie z jego pracami powstał dla biskupa wrocławskiego, kardynała Melchiora von Diepenbrock, *nota bene* żywo korespondującego z chlebodawczynią Dorsta, księżną żagańską Dorotheą Talleyrand-Peri-

⁸⁷ Cztery rysunki opublikował K. Degen, *Die Bau- und Kunstdenkmäler des Landkreises Breslau*, Frankfurt am Main 1964; L. Dorst, A. Leipelt, *Der Saganer Kreis, topographisch, historisch und artistisch, mit Rücksicht auf Ortssagen und sonst bezügliche Merkwürdigkeiten dargestellt, und nebst einem Anhang der ältesten und wichtigsten Urkunden herausgegeben von...*, Sagan und Sorau 1850. Rysunki Dorsta w zbiorach Museum Schlesienscher Altertümer wspominał H. Luchs, *Zur Kunsttopographie Schlesiens*, „Schlesiens Vorzeit in Bild und Schrift”, II, 1875, s. 11. Szczegółowo na temat jego spuścizny B. Czechowiec, *Śląskie rysunki...*, s. 97-123.

⁸⁸ L. Dorst, *Schlesisches Wappenbuch oder Wappen des Adels im Souverainen Herzogthum Schlesiens [und] der Grafschaft Glatz und der Oberlausitz*, Bd. I-III, Görlitz 1847.

⁸⁹ L. Dorst, *Reiseskizzen. An Ort und Stelle gezeichnet und nebst einer kurzen Beschreibung in Tondruck*, Erstes Heft, Görlitz 1847.

gord⁹⁰, podmalowany akwarełą duży rysunek przedstawiający arcydzieło złotnictwa późnogotyckiego – kustodię raciborską z 1495 r. Ta nieznaną szerzej pracę górnośląskiego malarza Alexandra Hauptstocka przechowywana jest w Muzeum w Javorniku, w kaplicy dawnego zamku biskupów wrocławskich⁹¹. Późnym, pochodzącym może nawet z końca XIX w. wyrazem starożytniczych zainteresowań wysokiego duchowieństwa wrocławskiego jest najpóźniejszy bodaj odpis nagrobkowych inskrypcji z kościołów Ostrowia Tumskiego, będący kopią siedemnastowiecznego zbioru Christiana Ezechiela, a przechowywany obecnie we wrocławskim Archiwum Archidiecezjalnym⁹².

Rysunki Leonharda Dorsta spełniały rolę dzisiejszej fotografii. Znamienne, że w podtytule jego pracy o nagrobkach – *Grabdenkmäler* – dodano: *Ein Beitrag zur Kunstgeschichte des Mittelalters* (H. I-II, Görlitz [1846]), a Franz Kugler w recenzjach tej książki oraz wspomnianych *Reiseskizzen* w oparciu o zawarte tam ilustracje dokonywał nawet pobieżnych analiz formalnych⁹³.

Inna nieco intencja przyświecała twórcy powstałych licznie w połowie XIX w. szkicowych rysunków dzieł architektury. Był nim Ferdinand von Quast (1807-1877) – uczeń Karla Friedricha Schinkla i pierwszy urzędowy konserwator zabytków Prus (zamianowany w lipcu 1843 r.). Jego skatalogowana spuścizna rysunkowa dotycząca Śląska obejmowała 345 prac, a cały dorobek rysunkowy liczył ich około 6000, lecz po 1945 r. zachowało się w zbiorach berlińskiej Technische Hochschule w Charlottenburgu tylko około 1000 rysunków⁹⁴. Mają one charakter szkicowy – autor operował tylko kreską oddając główne elementy bryły budowli (il. 13). Wobec zniszczenia lub rozbiórki wielu z nich (np. ratusz w Strzegomiu) pozostają jednak bezcennym źródłem ikonograficznym.

Na tym gruncie działań śląskich starożytników, w przypadku Ferdinanda Quasta już zinstytucjonalizowanych, przyszło wykonać na przełomie lat sześćdziesiątych i siedemdziesiątych XIX w. ogromne dzieło inwentaryzatorskie młodemu Bernhardowi Mannfeldowi.

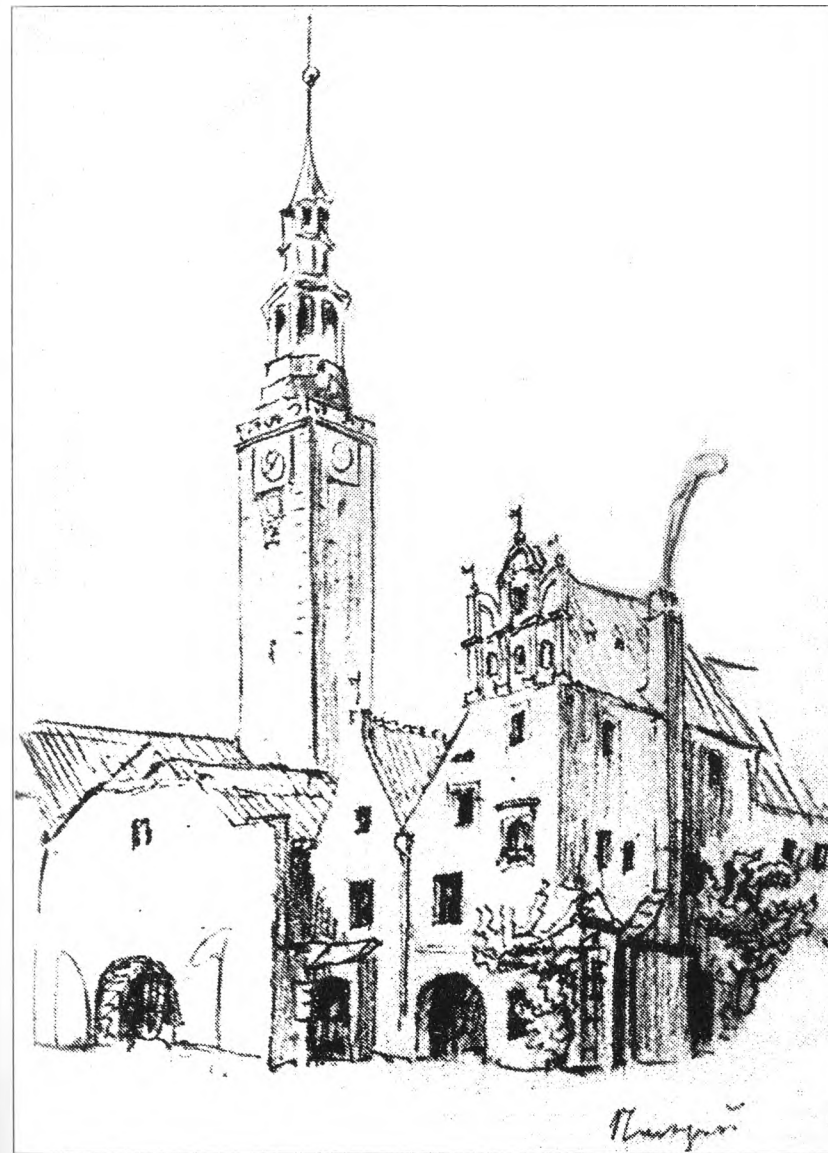
⁹⁰ *Kardinal Melchior von Diepenbrock und die Herzogin von Sagan. Ein Briefwechsel.* Von H. Hoffmann, Breslau 1831 (*Einzuschriften zur Schlesischen Geschichte*, Bd. XVII)

⁹¹ B. Czechowicz, *Javornicki zabytek...*, s.32-35.

⁹² Zespół: kapituła katedralna, sygn. IIIa12^a; zob. B. Czechowicz, *Śląskie zainteresowania...*, s. 143.

⁹³ F. Kugler, *Kleine Schriften und Studien zur Kunstgeschichte*, T. II, Stuttgart 1854, s. 612-614.

⁹⁴ G. Grundmann, *Die schlesischen Zeichnungen...*, s. 52-81. Informacje biograficzne wg: <http://www.tu-berlin.de/presse/tui/95jan/ferdinand.html>.

13. Ferdinand von Quast, widok dawnego ratusza w Strzegomiu, rysunek z połowy XIX w. Wg G. Grundmanna, *Die schlesischen Zeichnungen...*

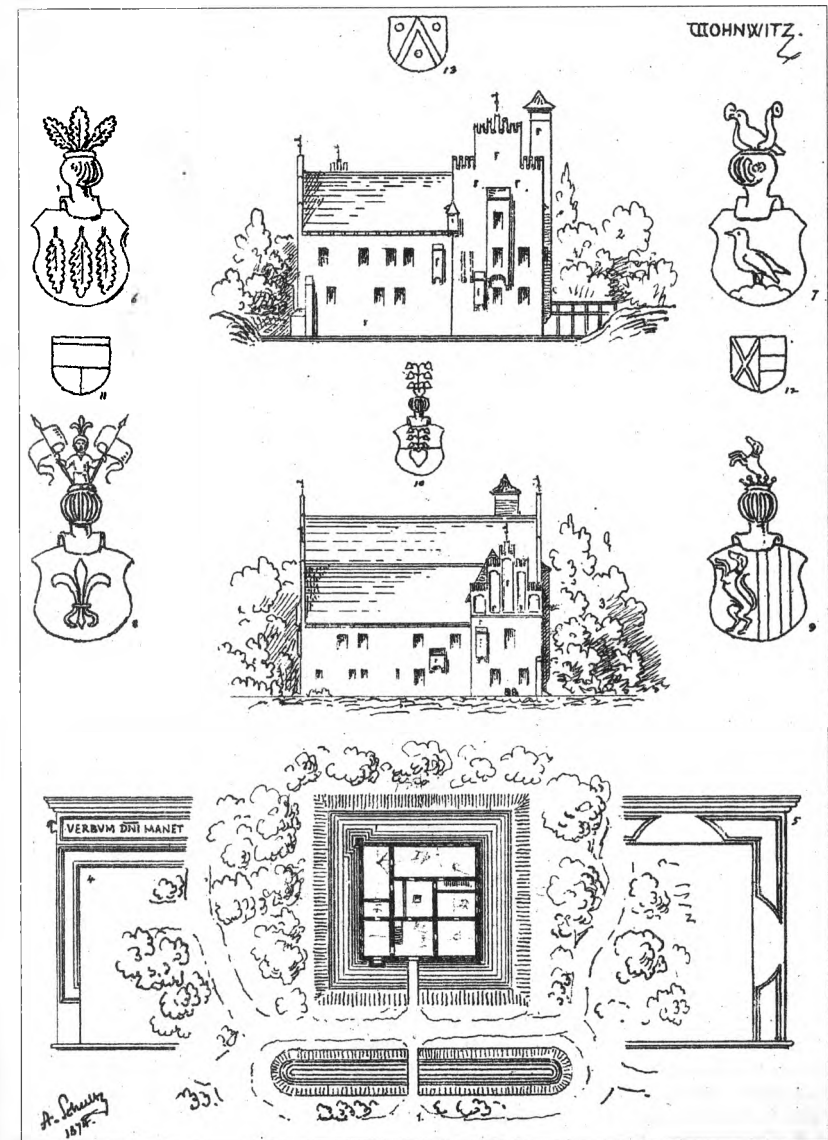
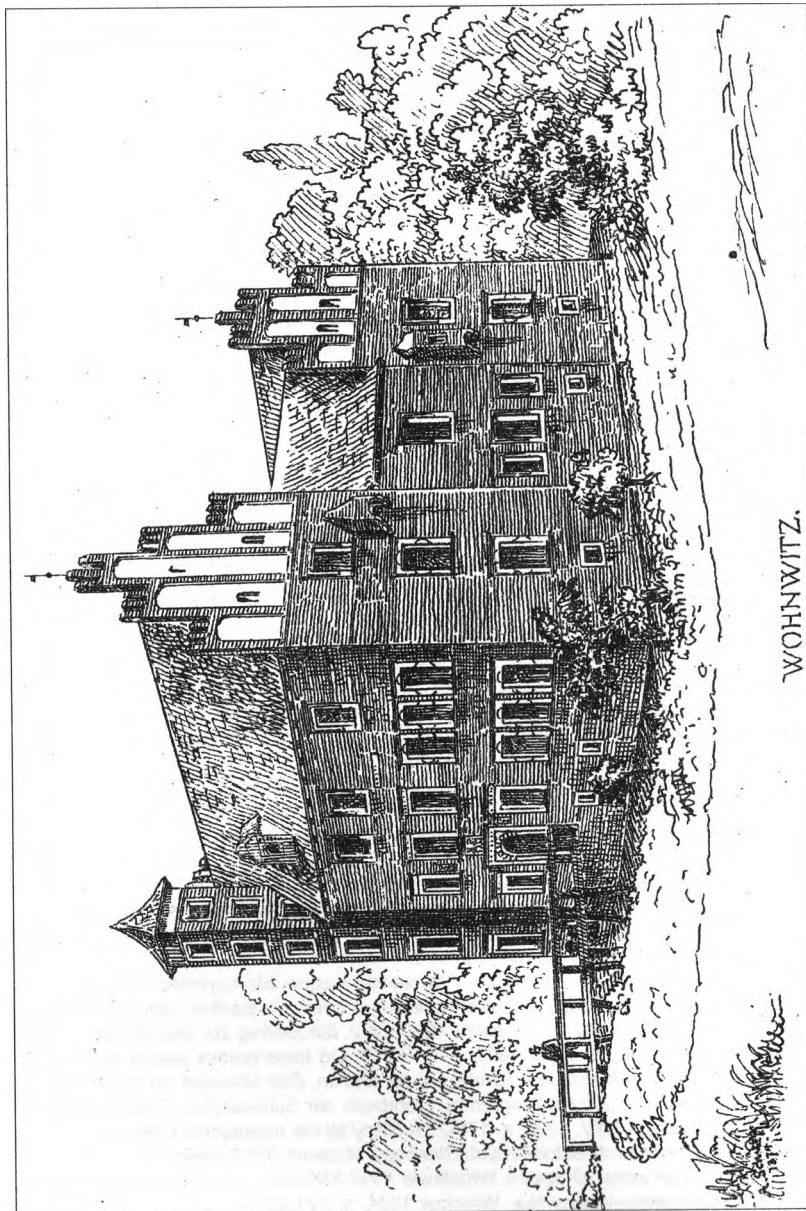
INWENTARYZATORSKIE DZIEŁO BERNHARDA MANNFELDA

W połowie XIX w. zaszły zasadnicze zmiany organizacyjne w zakresie śląskich poczynąń starożytniczych, które od tego czasu można już coraz częściej określać mianem naukowych⁹⁵. Dysertacja Alvina Schultza z 1864 r., objęcie przez niego nowo powołanej katedry historii sztuki na Uniwersytecie Wrocławskim (Alvin Schultz zaczął tu pracę w 1866 r., ale dopiero w 1872 r. otrzymał nominację profesorską) z jednej strony, a z drugiej powołanie w 1858 r. Muzeum Starożytności Śląskich, w którym najważniejszą postacią stał się w trzeciej ćwierci XIX w. dr Hermann Luchs, zasadniczo ożywiło dotychczasowe poczynania⁹⁶. Istotne znaczenie miało powstanie w 1858 r. Śląskiego Towarzystwa Starożytności (*Schlesischer Altertümergeverein*)⁹⁷, które od 1860 r. publikowało swoje sprawozdania,

⁹⁵ Wymownym przejawem tych zmian jest zastawienie publikacji z zakresu historii sztuki, dokonane przez **H. Luchsa**, *Zur Literatur der schlesischen Althertumkunde*, "Schlesiens Vorzeit in Bild und Schrift", II, 1875, s. 184-194, z którego wynika, że wyraźny skok ilościowy nastąpił w latach 1851-1853, kolejny – w 1860 r. Por. też **A. Schultz**, *Schlesiens Kunstleben im dreizehnten und vierzehnten Jahrhundert*, Breslau 1870, s. 3; *Katalog der Druckschriften über die Stadt Breslau*, [praca zbior.], Breslau 1903, s. 352-353.

⁹⁶ [b.a.], *Das Museum schlesischer Altertümer*, "Schlesisches Kirchenblatt", XXXII, 1866, s. 61-62; **H. Seger**, *Geschichte des ehemaligen Museums Schlesischer Altertümer*, "Schlesiens Vorzeit in Bild und Schrift", N.F., I, 1900, s. 1-24, szczególnie s. 16 i nast.; **H. Tintelnot**, *Kunstforschung in Breslau*, "Zeitschrift für Ostforschung", II, 1953, s. 481-567; **B. Störkuhl**, *Die Kunstgeschichte an der Breslauer Universität und ihre Dozenten bis 1945*, [w:] *Śląska republika uczonych*, vol. 1, red. M. Hałub, A. Mańko-Matysik, Wrocław 2004, s. 635-638; **B. Czechowicz**, *Śląskie zainteresowania...*, s. 144.

⁹⁷ Początkowo jako Towarzystwo ds. Powołania Muzeum Starożytności Śląskich (*Verein zur Errichtung eines Museums für schlesische Altertümer*); **R. Becker**, *Der Verein für Geschichte der bildenden Künste zu Breslau 1862-1912. Ein Beitrag zur Geschichte des geistigen Lebens in Breslau*, Breslau 1912, s. 218-219; Od towarzystwa wiodła też droga do powstania wrocławskiego Muzeum Sztuki; por. **O. Martin**, *Das Museum der bildenden Künste in Breslau. Bauform und Bildprogramm*, "Jahrbuch der Schlesischen Friedrich-Wilhelm-Universität zu Breslau", XXV, 1984, s. 179-234; pracy tej nie uwzględnia kolejna monografia **M. Lewoc**, *O formach architektonicznych Śląskiego Muzeum Sztuk Pięknych we Wrocławiu*, [w:] *Dylematy klasycyzmu. O sztuce Wrocławia XVIII-XIX wieku i jej europejskich kontekstach*, red. Z. Ostrowska-Kęłbowska, Wrocław 1994, s. 221-232

14. Alwin Schultz, widok i inwentaryzacja zamku w Wojnowicach oraz jego detalu architektonicznego. Wg A. Schultz, *Schlesiens Kunstleben...*

przekształcone następnie w 1872 r. w pierwszy śląski periodyk z zakresu historii sztuki (a także archeologii Śląska) – „Schlesiens Vorzeit in Bild und Schrift”⁹⁸. Jednocześnie od 1860 r. ukazywały się monografie zabytków – przykładem praca Alvina Schultza o ratuszu wrocławskim ilustrowana przez Karla Lüdeckego, czy też dzieło *Schlesiens Kunstleben* m.in. z własnymi rysunkami autora (il. 14)⁹⁹ – oraz inwentarze cząstkowe, jak praca Hermanna Luchsa o zabytkach kościoła św. Elżbiety we Wrocławiu¹⁰⁰. Rzucona niebawem na forum Towarzystwa przez Alvina Schultza idea inwentaryzacji zabytków sztuki kraju szybko została podjęta przez Hermana Luchsa i dra Ewalda Wernickego. W latach 1870-1872 dotowało ją pruskie ministerstwo¹⁰¹. Jej uwieńczeniem stały się w 1875 r. ich dwa artykuły o jakże znamienitych tytułach *Zur Kunsttopographie Schlesiens* i *Zur Schlesiens Kunsttopographie*. Sam Alvin Schultz już pięć lat wcześniej opublikował efekty swoich penetracji terenowych¹⁰². Opracował on nawet

⁹⁸ B. Czechowicz, *Śląskie zainteresowania...*, s. 144; J. Harasimowicz, *Die „örtliche Geschichtlichkeit“ in der Kultur Breslaus vom Ende des 18. bis zum Anfang des 20. Jahrhunderts*, [w:] *Bilder gedeuteter Geschichte. Das Mittelalter in der Kunst und Architektur der Moderne*, red. O. G. Oerde, A. Petneki, L. Zygner, Bd. II, Göttingen 2004, s. 365.

⁹⁹ A. Schultz, K. Lüdecke, *Das Rathaus zu Breslau*, Berlin – Breslau 1868; A. Schultz, *Schlesiens Kunstleben im dreizehnten und vierzehnten Jahrhundert. Verfasst im Namen des Vereins für Geschichte der Bildenden Künste zu Breslau als Festgeschenk für dessen Mitglieder*, Breslau 1870, *idem*, *Schlesiens Kunstleben im fünfzehnten bis achtzehnten Jahrhundert. Verfasst im Namen...*, *ibid.* 1872; *idem*, *Schlesische Kunstdenkmale. Ergänzungshefte zu Schlesiens Kunstleben. Verfasst im Namen...*, *ibid.* 1875; por. też *idem*, *Beschreibung der Breslauer Bilderhandschrift des Froissart. Verfasst im Namen...*, *ibid.* 1863 (*Mit eine Photographie und sechs autographierten Tafeln*).

¹⁰⁰ H. Luchs, *Die Denkmäler der St. Elisabeth-Kirche zu Breslau, Breslau 1860*; *idem*, *Über die Elisabethkirche zu Breslau und ihre Denkmäler*, „Abhandlungen der Schlesischen Gesellschaft für vaterländische Cultur. Philosophisch-historische Abteilung”, 1862, 1, s. 13-68. Wcześniej spis zabytków kościoła opublikował J. G. Kunisch, *Die St. Elisabeth-Kirche zu Breslau und ihre Denkmäler*, Breslau 1841, s. 41-56.

¹⁰¹ H. Luchs, *Allgemeiner Bericht über die Thätigkeit des Vereins für das Museum Schlesischer Altertümer in den Jahren 1870-1872*, „Schlesiens Vorzeit in Bild und Schrift”, II, 1875, s. 138.

¹⁰² H. Luchs, *Zur Kunsttopographie...*, s. 10-56; E. Wernicke, *Zur Schlesiens Kunsttopographie*, „Schlesiens Vorzeit in Bild und Schrift”, II, 1875, s. 97-112; A. Schultz, *Analekten zur schlesischen Kunstgeschichte*, „Zeitschrift des Vereins für Geschichte und Altertum Schlesiens”, X, 1870, 1, s. 130-157. W tej grupie mieści się też krótka praca dotycząca m.in. Śląska Austriackiego – E. Galle, *Zehn schlesische Kirchen der Uebergangszeit (1873)*, „Schlesiens Vorzeit in Bild und Schrift”, II, 1875, s. 248-256. Drobne uzupełnienie stanowi artykuł E. Wernickego, *Zur Kunsttopographie von Schlesien*, *ibid.*, III, 1881, s. 114-119. Zob. też B. Czechowicz, *Kilka uwag na temat mapy jako narzędzia pracy historyka sztuki (na przykładzie historiografii artystycznej Śląska)*, [w:] *Mapa w pracy historyka. Materiały XIX Ogólnopolskiej Konferencji Historyków Kartografii, Wrocław 10-12 września 1998 r.*, red. T. Bogacz, B. Konopska, Wrocław – Warszawa 1999 (*Z dziejów kartografii*, t. XI), s. 195-209.

we współpracy z Karlem Lüdecke i opublikował instrukcję dla inwentaryzatorów¹⁰³. Publikowano także informacje o aktualnym stanie zaawansowania tych prac¹⁰⁴. W tym samym czasie, w latach sześćdziesiątych, kontynuowano, a nawet rozwijano z dawna już zakorzenioną na Śląsku ideę inwentaryzacji epigraficznej i rysunkowej¹⁰⁵. I tu zasadnicza rola przypadła Bernhardowi Mannfeldowi, młodemu artyście przybyłemu z Saksonii, a jej głównym patronem był znany kolekcjoner, mecenas i starożytnik, hrabia Adriaen Josef von Hoverden-Plencken z Psar koło Oławy, zmarły w 1875 r. założyciel i pierwszy prezes wspomnianego Towarzystwa¹⁰⁶.

Bernhard Mannfeld urodził się 6 III 1848 r. w Dreźnie. Początkowo kształcił się u dziadka, Carla Samuela Scheinerta, malarza porcelany w królewskiej manufakturze w Miśni. Później uczył się w Budziszynie i Dreźnie, w Baugewerbschule (1863-1866). W Dreźnie u Otto Georgiego pobierał też lekcje malarstwa. Od 1866 r. związany był z wrocławskim zakładem witrażowniczym Adolfa Seilera (*Seiler'sches Institut für Glasmalerei*), wcześniej współpracującego z dziadkiem B. Mannfelda. W 1875 r. przeniósł się do Berlina, a w 1895 r., po wielkim sukcesie, jakim w 1890 r. była berlińska wystawa jego prac osiadł na stałe we Frankfurcie nad Menem, gdzie zmarł 29 III 1925 r.¹⁰⁷

¹⁰³ A. Schultz, *Anleitung zur Herstellung des von der k. Regierung beabsichtigten Verzeichnisses der schlesischen Kunstdenkmäler*, „Schlesiens Vorzeit in Bild und Schrift”, II, 1875, s. 208-217 (autor zachęcał do wykonywania szkiców ołówkiem! – swoje rysunki opublikował w: A. Schultz, *Schlesiens Kunstleben...*, po s. 12); [b.a.], *Fragen über die Art und den Zustand der Kunstdenkmale in Schlesien*, *ibid.*, s. 221-231. Zob. też H. Luchs, *Allgemeiner...*, s. 138; [b.a.], *Allgemeines Bericht über die Thätigkeit des Vereins für das Museum schlesischer Alterthümer in der Etatszeit 1873-74 vor*, „Schlesiens Vorzeit in Bild und Schrift”, III, 1881, s. 4.

¹⁰⁴ [b.a.], *Verzeichnis derjenigen Ortschaften in Schlesien, welche bereits untersucht sind und daher bei der Berichterstattung übergangen werden dürfen*, „Schlesiens Vorzeit in Bild und Schrift”, II, 1875, s. 217-221.

¹⁰⁵ O tym, jaką atencją darzono źródła obrazowe, w tym przypadku fotografie, świadczy notatka w *Allgemeines...*, s. 14 na temat przekazanych przez H. Luchsa 6 fotografii budowli w Zgorzelcu. Podobną działalność na obszarze Węgier prowadził w tym czasie Józef Könyöki, którego pracom poświęcono wystawę; zob. Váliné Pogány Jolana, *Az örökség hágyományozása. Könyöki József műemlékfelmerési 1869-1890*; Budapest 2000; por. recenzję tej książki J. Tekátsová, „Dedičstvo minulosti”. *Pamiatkové zamerania Jozefa Könyökiho v rokach 1869-1890*, „Pamiatky a múzea”, 2003, 2, s. 59-61. O oświeceniowych, jeszcze osiemnastowiecznych pierwiocinach czeskiej historii sztuki ostatnio R. Prahl, *K počátkům a předpokladům dejin umění (František Lothar Ehemant)*, „Umění”, LII, 2004, 1, s. 3-10.

¹⁰⁶ Zob. jego nekrolog w „Schlesiens Vorzeit in Bild und Schrift”, II, 1875, przed s. 248.

¹⁰⁷ O B. Mannfeldzie zob.: L. Pjiettsch, *Die Mannfeld-Ausstellung in der Berliner Nationalgalerie. 1890*, „Schlesische Zeitung”, nr 256 z 25 IV 1890; L. von Donop, *Ausstellung der Radirungen von Bernhard Mannfeld in Theodor Lichtenberg's Kunsthandlung Breslau*, Berlin

Bernhard Mannfeld był wziętym rysownikiem, malarzem i grafikim. Na Śląsku związał się przede wszystkim ze środowiskiem miejscowych historyków sztuki i starożytników, głównie z hrabią Aadriaenem Josefem von Hoverdenem-Plenckenem i doktorem Hermannem Luchsem. Dla pierwszego wykonał m.in. ponad 30 tomów inwentaryzacji śląskich nagrobków (rysunki i odpisy inskrypcji)¹⁰⁸, dla Luchsa – m.in. wzory dla rycin w jego monumentalnym dziele *Schlesische Fürstenbilder des Mittelalters* (wyd. Breslau 1872). Ilustrował też niektóre numery periodyku „Schlesiens Vorzeit in Bild und Schrift”. Ostatnio do tego *ouvre* udało się dopisać zbiór rysunków *Aus alt Breslau*, obecnie przechowywany w Muzeum Narodowym we Wrocławiu¹⁰⁹, oraz kilka kopii osiemnastowiecznych rysunków z widokami rezydencji okolic Jeleniej Góry, związanych z rodem Schaffgotschów (także we wspomnianym wrocławskim muzeum)¹¹⁰ – więcej o nich poniżej.

Dzieło poświęcone śląskim nagrobkom i inskrypcjom nagrobnym dość powszechnie przypisuje się w literaturze samemu Adriaenowi Josefowi von Hoverdenowi-Plenckenowi jako temu, który miałby być jego autorem, a nie zleceńodawcą i właścicielem, względnie patronem całego ambitnego przedsięwzięcia¹¹¹. W istocie trudno sobie wyobrazić, by ten leciwy w owych latach arystokrata odwiedził kilka setek miejscowości, spisując w nich inskrypcje i wykonując kilkaset rysunków ciekawszych zabytków. Już samo, nawet pobieżne porównanie rysunków z tomów ze zbioru hra-

1890; **idem**, *Katalog der Handzeichnungen Aquarelle und Oelstudien in der Königl. National-Galerie*, *ibid.* 1902; **F. von Boetticher**, *Malerwerke des neunzehnten Jahrhunderts. Beitrag zur Kunstgeschichte*, Bd. I, Dresden 1895, s. 929-931; **F. Fuchs**, *Ausstellung der Radierungen von Bernhard Mannfeld*, *ibid.* 1893; **A. Dessoiff**, *Kunst und Künstler in Frankfurt am Main im neunzehnten Jahrhundert*, Bd. II, *Biographisches Lexikon der Frankfurter Künstler im neunzehnten Jahrhundert*, Frankfurt am Main 1909, s. 91-92; **A. Roeper**, *Bernhard Mannfeld. Zum sechzigsten Geburtstag des Künstlers*. 6. März 1908, „Börseblatt für die Deutschen Buchhandel”, LXXV, 1908, No 55 z 6 III, No 57 z 9 III, No 58 z 10 III; [b.a.] *Mannfeld Bernhard*, [w:] *Allgemeines Lexikon...*, Bd. XXIV, hrsg. von H. Vollmer, Leipzig 1930, s. 21; **B. Czechowicz**, „Ze starego Wrocławia”..., s. 177-178; **E. Gajewska-Prorok**, *Witraże na Śląsku w XIX i pierwszej połowie XX wieku. Projektanci i wytwórnie*, „Roczniki Sztuki Śląskiej”, XVII, 1999, s. 105, s. 105; **B. Czechowicz**, *Mannfeld Bernhard Karl Julius*, [w:] *Encyklopedia...*, s. 487.

¹⁰⁸ Zob. *Schlesiens Grab-Denkmaale und Grab-Inschriften, Alphabetisch und Chronologisches Register der Graf Hoverdenschen Sammlung*, Bd. I-IV, Breslau 1870-1872; **J. Gromadzki**, *op. cit.*, s. 134.

¹⁰⁹ Opracowany i skatalogowany w: **B. Czechowicz**, „Ze starego Wrocławia”..., s. 177-200.

¹¹⁰ O nich monograficznie **B. Czechowicz**, *Nieznane rysunki...*, s. 257-263.

¹¹¹ Np.: **J. Harasimowicz**, *Mors...*, s. 7; **J. Gromadzki**, *op. cit.*, s. 134.

biego Hoverdena z innymi pracami B. Mannfelda nie pozostawia większych wątpliwości, kto jest autorem zbioru. Określenie drezdeńczyka jako autora tych prac znajduje jednak potwierdzenie przede wszystkim w literaturze mu poświęconej, jaka zaczęła narastać od około 1890 r., to jest przeniesienia się B. Mannfelda do Berlina i kolejnych jego sukcesach wystawienniczych¹¹².

Praca nad największą jak dotąd inwentaryzacją epigraficzną Śląska trwała pięć lat i zawierała się w latach 1866-1871 (z uzupełnieniem dokonanym po 1872 r.)¹¹³. Jej owocem były 33 rękopiśmienne woluminy opatrzone 1500 rysunkami¹¹⁴. Wobec powojennego zniszczenia większości z tych tomów we wrocławskiej Bibliotece Uniwersyteckiej (działanie mikroforu), do dziś zachowało się 18 tomów z około 300 rysunkami (il. 15)¹¹⁵. Pojęcie o pierwotnym zasobie daje dzieło *Schlesiens Grab-Denkmaale und Grab-Inschriften, Alphabetisch und Chronologisches Register der Graf Hoverdenschen Sammlung* (H. I-IV, Breslau 1870-1872 – zeszyty są współoprawne, dwa pierwsze ze wspólną paginacją). Autor tego opracowania w formie podziękowań, odnotował we wstępie współpracę z B. Mannfeldem (podając błędnie jego nazwisko w brzmieniu: *Mannfeld!*), która w tym przypadku polegała na zaprojektowaniu przez grafika strony tytułowej książki z fantastycznym widokiem ruin gotyckiego kościoła z licznymi nagrobkami i tablicami herbowymi¹¹⁶ oraz wykonaniu na podstawie starszego wzoru rysunku płyty z nagrobka Piotra i Marii Włostowiców – jedynej ilustracji w tej książce¹¹⁷.

¹¹² **L. v. Donop**, *op. cit.*, s. 14; **A. Dessoiff**, *op. cit.*, s. 929, poz. kat. II.2.

¹¹³ **L. v. Donop**, *op. cit.*, s. 14; **A. Dessoiff**, *op. cit.*, s. 929, poz. kat. II.2.

¹¹⁴ *Schlesische Grabdenkmale und Grabinschriften*, Bd. VIII, X, XII-XVIII, XXI, XXII, XXIV, XXV, XXVII, XXIX, XXXI-XXXV [Breslau 1870-1872], rkps. BUWr.OR, sygn. R. 2113-2134; *Schlesische Grabdenkmale. Supplemente*, t. I-III, [po 1872] rkps, BUWr.OR, sygn. R. 2136-2138. W 1996 r. otrzymałem od Pana mgra Rainera Sachsa informację o odnalezieniu przez niego w Archiwum Państwowym we Wrocławiu pierwszego tomu dzieła Mannfelda / Hoverdena. Po zniszczeniach spowodowanych powodzią 1997 r. dotarcie do tego rękopisu stało się niemożliwe. Jego obecne losy nie są mi znane. Łączną liczbę rysunków podał A. J. v. Hoverden-Plencken we wstępie do 3 zeszytu *Schlesiens Grab-Denkmaale und Grab-Inschriften, Alphabetisch und Chronologisches Register der Graf Hoverdenschen Sammlung*, H. III, Breslau 1872, s. 3.

¹¹⁵ Wymieniają je: **J. Harasimowicz**, *Mors...*, s. 7, przyp. 25-26; **J. Gromadzki**, *op. cit.*, s. 134.

¹¹⁶ Sygn. I.d.: *B. Mannfeld*.

¹¹⁷ Zatytułowana: *Hic situs est Petrus. Maria conjuge tretus. / Marmore splendente. Patre Guillhelmo peragente*; sygn. I.d.: *Nach alt. Abb. gez. v. B. Mannfrld*; p.d.: *Druck d. lith. Anst. v. A. Pettinger Breslau*.

15. B. Mannfeld, widok nagrobka Gunczela von Schweinichen w kościele zamkowym w Świnach, rysunek tuszem w zbiorze *Schlesische Grabdenkmale...*, rkps w BUWR.OR. Wg B. Czechowicz, *Nagrobki późnogotyckie na Śląsku*, Wrocław 2003.

Określenie zawarte w tytule wspomnianej pracy mówiące, że jest to indeks do zbioru Adriaena Josefa von Hoverden-Plenckena, nie całkiem jest ścisłe, albowiem książka ta jest w istocie czymś więcej – rejestrem śląskich sepulkraliów znanych jej autorowi z autopsji, literatury i źródeł takich jak wymienione tu wcześniej starodruki Johanna Paula Wahrendorffa czy Daniela Gomolckiego oraz rękopisy Bernharda Mannfelda (zbiór Hoverdena), Wolfa Erdmanna von Seidlitzza, Matthaeusa Machnera i inne¹¹⁸.

Najprawdopodobniej dla hrabiego Adriaena Josefa von Hoverden-Plenckena wykonał Bernhard Mannfeld na kalce kopie osiemnastowiecznych rysunków Christiana Heinricha Lana przedstawiających budowle (najczęściej rezydencje) z okolic Jeleniej Góry, Kamiennej Góry i Lwówka Śląskiego, związane z rodem Schaffgotschów. Znanych jest 8 takich odrysów, przedstawiających dwory i pałace w Czarnem (ob. Jelenia Góra-Czarne), Czernicy, Kamiennej Górze, Nowym Dworze (ob. część Kowar), Płakowicach, Sobieszowie (ob. Jelenia Góra-Sobieszów), Trzcińsku i Wojanowie¹¹⁹.

Kopiowanie starszych prac nie było w tym środowisku rzadkością. Okreśną drogą, poprzez publikację dziewiętnastowiecznych badaczy i starożytników krakowskich, dowiadujemy się o odrysach dawnych herbarzy śląskich, jakie posiadał w muzeum Hermann Luchs¹²⁰, skądinąd znany jako badacz heraldyki księstw i miast Śląska¹²¹. Czy i te nieznanne dziś kopie wykonał Bernhard Mannfeld – tego na razie nie wiemy.

Grafik ten i rysownik był też jednym z ilustratorów jednego z pomników śląskiej historii sztuki nie tylko XIX w. – monumentalnej książki Hermanna Luchsa *Schlesische Fürstenbilder des Mittelalters*, dedykowanej hrabiemu von Hoverdenowi-Plenckenowi i wydanej we Wrocławiu w 1872 r. B. Mannfeld przygotował wzory dla 11 tablic przedstawiających

¹¹⁸ H. 2, s. 41-42, H. 4, s. 5. Wśród tych innych na uwagę zasługuje nie znany dziś rękopis określony jako: *Ein Manuscript mit Denkmälerinschriften in 4., gesammelt von dem Baron Ad. Jos. v. Keller, Canonicus am Kreustift, gest. 1729, und forgesetzt vom Dovykar Georg Kulischek und Anderen, in der Fürstbischöflichen Geheimen Kanzlei zu Breslau.*

¹¹⁹ B. Czechowicz, *Nieznanne rysunki...*, passim. Rysunki te już wcześniej wzmiankował H. Lutsch, *Verzeichnis der Kunstdenkmäler der Provinz Schlesien*, Bd. I-III Breslau 1886-1891 (np. Bd. II, s. 350, Bd. III, s. 470, 475-476, 585-586).

¹²⁰ A. Chmiel, *Kafle średniowieczne znalezione w Oświęcimiu*, „Teka Grona Konserwatorów Galicji Zachodniej”, II, MCMVI, s. 343-353, wspominał o *przekalkowanych* z rękopisu z XVI w. przez H. Luchsa w 1860 r. herbach śląskich.

¹²¹ H. Luchs, *Schlesische Landes- und Städtewappen*, „Schlesiens Vorzeit in Bild und Schrift”, IV, 1881, s. 2-10.

16. Litografia zakładu Lilienfelda w Berlinie wg rysunku B. Mannfelda, nagrobek księżnej toszeckiej Małgorzaty, ksieni klarysek wrocławskich, w kościele św. Klary we Wrocławiu. Wg H. Luchsa, *Schlesisches Fürstenbilder*.

nagrobki biskupów Przecławia z Pogorzeli¹²², Jana IV Rotha¹²³, Jana V Turzona¹²⁴ oraz książąt: Konrada ścinawskiego¹²⁵, Jana ziębicko-oleśnickiego i Krystyny Szydłowieckiej¹²⁶, Jerzego ziębicko-oleśnickiego¹²⁷, Małgorzaty Toszeckiej¹²⁸, Henryka Wiernego żagańskiego¹²⁹ i Wacława żagańskiego (il. 16)¹³⁰. Kilka z tych prac – wizerunki nagrobków biskupich – wzięło udział w wystawach dorobku artysty¹³¹.

Dla tegoż badacza i muzealnika Bernhard Mannfeld przygotował w 1870 r. (uzupełniony w 1872 r.) zbiór pierwotnie 100 szkicowych rysunków zatytułowany *Aus Alt-Breslau*, obecnie nieco uszczuplony. Przedstawiają one budowle, częściej jednak ich detale architektoniczne, rzeźbiarskie oraz wyposażenie, takie jak kraty, drzwi, a nawet klamki¹³². Zbiór ten powstał na potrzeby muzeum najpewniej w związku ze wzmożoną akcją wyburzania starych, zabytkowych domów, których walory już wtedy, przed 130 laty, potrafiono docenić.

Na tym współpraca Bernharda Mannfelda z muzealnikami nie zakończyła się. Ilustrował on bowiem niektóre artykuły publikowane na łamach wspomnianego „Schlesiens Vorzeit in Bild und Schrift”. Jego sygnowane prace znaleźć można w tomie drugim pisma z 1875 r. (widoki dworu w Goli koło Niemczy)¹³³ oraz w artykule Eugena von Czihaka *Denkmäler des Ge-*

¹²² Taf. 1: *Przecławia v. Pogorzell. Bischof v. Breslau. 1342-1376*, sygn. l.d.: B.M

¹²³ Taf. 4a: *Johannes IV (Roth). Bischof v. Breslau. 1482-1506*, sygn. l.d.: B. Man[n]feld radirt.

¹²⁴ Taf. 5.: *Johannes V. Turzo. Bischof v. Breslau. 1506-1520*; sygn. l.d.: B.M.

¹²⁵ Taf. 15: *Konrad, Herzog v. Schlesien-Sagan, Probst zu St. Joh. in Breslau, +1304*; sygn. d.: *Nach einer Photogr. gez. v. Mannfeld [...]*.

¹²⁶ Taf. 22a, trzy tablice o identycznym podpisie (ukazują nagrobek z różnych stron): *Johannes, Herzog v. Münsterberg-Oels, +1565. Christina, s. Gemahlin, geb. v. Schidliwitz, +1556*; sygn. l.d.: B. Mannfeld fec. 1669.

¹²⁷ Taf. 22b: *Georg, Herzog von Münsterberg-Oels, +1553*; sygn. l.d.: B. Mannfeld fec.

¹²⁸ Taf. 26a: *Margaretha, Herzogin v. Tost, +1531*; sygn. l.d.: *Nach einer Photogr. gez. v. Mannfeld.*

¹²⁹ Taf. 26c: *Heinrich V, Herzog von Sagan +1369*; sygn. l.d.: B. Mannfeld fec.

¹³⁰ *Wenzel, Herzog von Sagan, +1488*; sygn. j.w.

¹³¹ L. v. Donop, *op. cit.*, s. 39, poz. kat. 3-5; A. Dessoff, *op. cit.*, s. 929, poz. kat. III.3-5; A. Roeper, *op. cit.*, s. 2686, poz. kat. 5-7.

¹³² B. Czechowicz, „Ze starego Wrocławia”..., s. 177-200. Zob. też [b.a.], *Hausmarken und Hauszeichen*, „Rübezähl. Ein Schlesisches Provinzialblätter”, NF, XI, 1872, s. 173-176; R. Becker, *op. cit.*, s. 175.

¹³³ Tabl. po s. 40: *Schloss Guhlau bei Nimptsch*; sygn. l.d.: B. Mannfeld fec.; p.d.: *Druck d. lith. Anstalt v. A. Pettinger, Breslau.*

17. B. Mannfeld, epitafium Abrahama Horniga i jego żony na elewacji południowej kościoła św. Marii Magdaleny we Wrocławiu. Wg E. von Czihaka.

schlechtes von Saurma und von Sauerma (il. 17)¹³⁴. Nie jest wykluczone, choć brak na to potwierdzenia w postaci sygnatur, że B. Mannfeld ilustrował też opublikowany na tych łamach artykuł Hermanna Luchsa o śląskich inskrypcjach – tematem tak bliski innym poczynaniom rysownika¹³⁵. Stylistyka prac Mannfelda jest dość charakterystyczna, dlatego wydaje się, iż może być on autorem akwareli przedstawiającej zamek w Bierutowie, znanej z fotografii opublikowanej w monografii dziejów tego miasta sprzed około 70 lat¹³⁶. Możliwe jest też jednak, że inny artysta uległ konwencji utrwalonej na Śląsku przez dreźnieńczyka.

Wymienić można jeszcze jedną pracę Bernharda Mannfelda o zbliżonym jak w przypadku prac wyżej opisanych charakterze, znajdującą się we wrocławskim Muzeum Narodowym. Jest to akwaforta z przedstawieniem późnorenansowego brązowego nagrobka Hansa von Kanitz w kościele w Szczepanowie koło Środy Śląskiej. Frontalne, „inwentaryzatorskie” i pełne szczegółów ukazanie zabytku wyraźnie świadczy, że dzieło to miało zdobić jakąś publikację¹³⁷.

¹³⁴ Bd. V z 1894 r., s. 169-194. Są to: widok epitafium Konrada II Saurma w kościele św. Elżbiety we Wrocławiu (Taf. XIII), sygn. B. Mannfeld «73; herby Achatiusa i Pauli Saurma w kościele w Wawrzeńczykach koło Wrocławia (Taf. XVI), sygn. B. Mannfeld 1872 i epitafium Abrahama Horniga na elewacji kościoła św. Marii Magdaleny we Wrocławiu (Taf. XX), sygn. j.w.

¹³⁵ H. Luchs, *Schlesische Inschriften vom XIII. bis XVI. Jahrhundert*, „Schlesiens Vorzeit in Bild und Schrift”, III, 1879, s. 329-343 + 8 tablic.

¹³⁶ H. Friedrich, *Geschichte der Stadt Bernstadt*, [b.m. i r. w., po 1935], il. po s. 10: *Schloß 1675-1887*.

¹³⁷ *Grabmal in Stephansdorf*, sygn. l.d.: *Org. Rad. v. B. Mannfeld*; p.d.: *Druck v. J. Bekker, Berlin.*; sr.d.: *Verlag v. A. Goschorskys B. i. Breslau*; MNWr., nr inw. VII-14294.

BERNHARDA MANNFELDA „ŚLĄSK W OBRAZACH”

Mimo, iż stosunkowo wiele możemy powiedzieć o kontekście, w jakim powstawały inwentaryzatorskie rysunki, akwarele i ryciny Bernharda Mannfelda, szczegółowa geneza publikowanego tu zbioru nie jest jasna. Ogólnie rzecz biorąc powstał on na zamówienie hrabiego Josefa Adriaena von Hoverdena-Plenckena i z czasem trafił do kierowanego przez dra Hermana Luchsa wrocławskiego muzeum. Datę tego zdarzenia możemy z bardzo dużą dozą prawdopodobieństwa ustalić na rok 1873 r. na podstawie notatki mówiącej o przekazanych 9 tomach widoków śląskich dzieł architektury¹³⁸. W notatce tej nie padło nazwisko Mannfelda, a ilość tomów wydaje się świadczyć, że na ich zawartość składały się także inne materiały ikonograficzne. Z adnotacji czynionych na temat rysunków przez korzystających z nich późniejszych inwentaryzatorów Śląska (np. Hansa Lutscha¹³⁹) wynika, że *gros* z nich znajdowała się w tomie V i VI, co potwierdza, że chodzi o woluminy ze wspomnianego daru Adriaena Josefa von Hoverdena. Także data powstania akwarel – 1871 (uwidoczniła na części z nich obok sygnatur¹⁴⁰) – może świadczyć, że chodzi o te same prace, które dwa lata później objął muzealną opieką Hermann Luchs.

Ze wspomnianych późniejszych publikacji inwentaryzatorskich wiadomo także, jak brzmiał tytuł owego zbioru śląskiego arystokraty i starożytnika – *Schlesien in Bildern*, czyli *Śląsk w obrazach*¹⁴¹. Tytuł ten znajdujemy też na luźnej kartce, jednej z dwóch, zawierających spis tomu V (*Centurie V*) zbioru hrabiego Hoverdena.

W obecnej postaci akwarele i rysunki są naklejone na liniowane poziomo kartki, wtórnie rozszyte, ale nie ulega wątpliwości, że pierwotnie stano-

¹³⁸ [H. Luchs?], *Sitzungsprotokolle*, „Schlesiens Vorzeit in Bild und Schrift”, II, 1875, s. 158-159 (prot. z 8 V 1873): *Dr Luchs legte die von Herr Grafen Hoverden dem Museum geschenkten 9 Baende Abbildungen schlesischer Bausichkeiten* [...].

¹³⁹ Zob. poz. 5, 19, 30 oraz 59 nin. katalogu.

¹⁴⁰ Zob. poz. 30, 37, 45, 51, 79, 90 nin. katalogu.

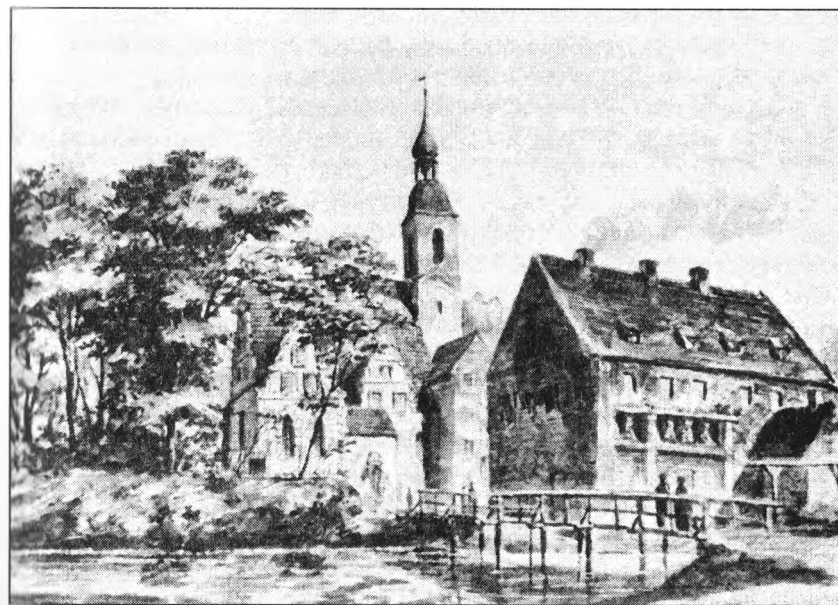
¹⁴¹ Np. K. Degen, *op. cit.*, s. 104.

wiące jakiś zeszyt lub zeszyty. Szczęśliwie zachował się wspomniany już luźny dwustronicowy spis zawartości tego zbioru, jednak znacznie pełniejszy, niż zachowane prace, choć nie aż tak obszerny, by wypełnić 9 woluminów. Jeśli jednak zważymy, że w identyczny sposób jak akwarele naklejone są wspomniane wyżej rysunki Bernharda Mannfelda będące kopiami osiemnastowiecznych widoków rezydencji w południowo-zachodniej części Śląska, a także np. wycięte z gazet (!) ilustracje (głównie drzeworyty stworzone Emila Süßa) zabytków sztuki kraju¹⁴², otrzymujemy dostatecznie ważne przesłanki, by wszystkie te zachowane widoki uznać za pozostałość owego dziewięciotomowego daru hrabiego Hoverdena; daru w znacznej mierze opartego na wysiłku twórczym Bernharda Mannfelda. Zachowany spis tomu V wskazuje przy tym, że zawierał on także co najmniej 11 litografii z wydanego w Kłodzku w 1862 r. albumu Ottona Pompejusa opartego na rysunkach Friedricha Bernharda Wernera, przedstawiających widoki miejscowości i zabytków dawnego Hrabstwa Kłodzkiego. Brak też obecnie kilkunastu widoków wrocławskich z tego tomu. Łącznie spis zawartości części V obejmuje 82 pozycje. O zawartości wszystkich 9 woluminów nie mamy żadnych informacji.

Z pomocą w uzupełnieniu zestawu muzealnego, tak jak w przypadku publikowanych przeze mnie wcześniej prac Leonharda Dorsta von Schatzberg czy odrysów z rysunków Ch. H. Lana, znów przychodzi literatura. Znamy z niej akwarelę z widokiem dawnego zamku i kościoła w podwro-

¹⁴² Sa tu np. ryciny przedstawiające miejsca związane z Carlem von Holtei w Obornikach Śląskich (wycięte z artykułu „Das Oberrigker Bote”. *Carl von Holtei Wohnhaus zu Oberrigk*, „Rübezahl. Ein Schlesische Provinzialblätter”, NF, X, 1871, s. 25); MNWr., nr inw. VII-11822, VII-11823; rycina z przedstawieniem drewnianego kościoła w Zawadzie (dawniej w Raciborzu-Ostrogu), sygn. l.d.: *Nach einen alten Gemälde von Krause, gez. von Jos. Kostka* oraz p.d.: *Xylogr. von Emil Süß*; MNWr. nr inw. VII-11845. Do zespołu tego należał także najpewniej podobnie opisany rysunek ołówkiem ukazujący drewniany kościół w Poniszowicach koło Gliwic: *Ponischowitz bei Rudzinitz*, sygn. l.d.: *Lüdecke del.*, MNWr., nr inw. VII-11883. Podobny rysunek tego artysty posłużył za wzór dla drzeworytu Süßa *Holzkirche zu Mikulschütz in Oberschlesien*; MNWr., nr inw. VII-5949, nie pochodzi on jednak z cyklu *Schlesien in Bildern*. Zainteresowanie drewnianymi kościołami ujawnił jeden ze zleceniodawców B. Mannfelda – H. Luchs w swoim (ilustrowanym przez E. Süßa według K. Lüdeckego) artykule *Die oberschlesische Holzkirchen und Verwandtes*, znanymi mi nadbitki w BUWr., Gabinet Śląsko-Lużycki, sygn. 59730 I.

Z zestawu tego pochodzą też ryciny z widokami Głubczyc (MNWr., nr inw. VII-11870) i Wzgórzem Giedymina w Szczawnie Zdroju (MNWr., nr inw. VII-11843). Typowa dla prac B. Mannfelda neogotycką ramkę ma widok Olesnicy tamże (nr inw. VII-585), być może jego autorstwa. Warto też zastanowić się w przyszłości nad pochodzeniem dwóch innych prac tego artysty w MNWr. o nrach inw. VII-5751 i VII-5752.

18. B. Mannfeld, widok zamku i kościoła w Żórawinie, akwarela, zapewne 1871. Wg G. Grundmanna, *Burgen...*

clawskiej Żórawinie (il. 18)¹⁴³. Praca te pochodzą z przedwojennej kolekcji wrocławskiej, brak niestety informacji o ich obecnym miejscu przechowywania. Nie wiadomo nawet, czy przetrwała wojnę i powojenne – nazwijmy to ogólnie – zamieszanie.

Układ ilustracji w tomie V był zasadniczo alfabetyczny – według nazw miejscowości. Dopiero przy pozycji 63 pojawia się zakłócenie tego porządku, spowodowane włączeniem chyba nie planowanych od początku litografii Ottona Pompejusa i kilku widoków wrocławskich.

Wiedząc tak niewiele o zawartości całego zbioru i poszczególnych tomów, musimy poddać analizie to, czym dysponujemy, czyli skatalogowa-

¹⁴³ G. Grundmann, *Burgen, Schlösser und Guthäuser in Schlesien, Bd. I, Die mittelalterliche Burgruinen, Burgen und Wohntürme, Frankfurt am Main 1982 (Bau- und Kunstdenkmäler im Östlichen Mitteleuropa, Bd. I)*, il. 306; K. Degen, *op. cit.*, il. 29; W. Fabisiak, J. Tyszkiewicz, P. Wiszewski, R. Żerelik, *Dzieje Powiatu Wrocławskiego*, Wrocław – Sołtka 2002, s. 243, il. 75.

ny poniżej zbiór blisko 120 prac Bernharda Mannfelda. Ponieważ w całym tym przedsięwzięciu najistotniejszy był zamysł inwentaryzatorski, kilka słów wypada poświęcić tematycznej zawartości zestawu.

Zdecydowanie dominują w nim widoki kościołów, przeważnie wiejskich. Jest ich 64 w akwareli¹⁴⁴ i dalszych 27 w rysunku¹⁴⁵. Wyliczenie to nie obejmuje tych prac, w których ukazano fragmenty budowli sakralnych, portale¹⁴⁶, sakramentaria¹⁴⁷ czy stropy¹⁴⁸, oraz tych, w których kościół – wbrew czasem tytułowi – ginie w widoku całej miejscowości, jak ma to na przykład miejsce w przypadku Słupa czy Strupiny¹⁴⁹. Pozostałe rodzaje budowli interesowały Bernharda Mannfelda epizodycznie: mamy w zestawie 4 widoki zamków¹⁵⁰, 4 – dworów i pałaców¹⁵¹, ponadto arsenał¹⁵², bramę miejską¹⁵³, dwa widoki rynków¹⁵⁴ oraz – zupełnie nietypowy w zestawie – widok płonącego teatru miejskiego we Wrocławiu¹⁵⁵. Kilkakrotnie ujęły Mannfelda ruiny zamków lub kościołów – w zestawie jest ich 5¹⁵⁶.

Co ciekawe, w grupie uwiecznionych zabytków przeważnie brakuje budowli monumentalnych. Poza opactwem w Lubiążu, kościołem św. Jakuba w Nysie ukazany w perspektywie rynku i farą w Jeleniej Górze, pomniejszych świątyniami Jawora, Koźła, Kożuchowa, Oławy, Środy Śląskiej, Lewina Brzeskiego w zasadzie brak czołowych pomników śląskiej architektury.

Charakterystyka preferencji tematycznych wiąże się z zagadnieniem topografii ukazanych zabytków. Już pobieżny rzut oka na katalog prac pokazuje, że Bernhard Mannfeld podróżował tylko w określonych rejonach Śląska. Główne ośrodki, wokół których koncentrują się miejscowości mie-

¹⁴⁴ Są to poz. kat. 1, 3, 5, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 15, 16, 19, 21, 22, 24, 25, 27, 28, 31, 32, 33, 34, 35, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 46, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 62, 63, 64, 65, 66, 67, 68, 69, 70, 73, 75, 76, 78, 80, 81, 82, 83, 84, 88.

¹⁴⁵ Poz. kat. 89, 90, 91, 92, 94, 95, 96, 97, 98, 99, 100, 101, 102, 103, 104, 105, 106, 108, 109, 110, 111, 112, 113, 114, 115, 116, 117.

¹⁴⁶ Poz. kat. 14, 30, 37, 87.

¹⁴⁷ Poz. kat. 20 i 72.

¹⁴⁸ Poz. kat. 36, 72, 85.

¹⁴⁹ Poz. kat. 4, 29 (tu opactwo w Lubiążu), 58, 61, 71, 77.

¹⁵⁰ Poz. kat. 17, 18, 23, 74.

¹⁵¹ W akwareli poz. kat. 44 i 86, w rysunku – 93 i 107 (tzw. Probostwo w Sobótce-Górze).

¹⁵² Poz. kat. 26.

¹⁵³ Poz. kat. 6.

¹⁵⁴ Poz. kat. 2, 45.

¹⁵⁵ Poz. kat. 79.

¹⁵⁶ Poz. kat. 7, 17, 18, 23, 82.

szące zabytki uwiecznione przez artystę, to Wrocław (przeważają rejon na zachód i południe od miasta), Świdnica i Jawor, Jelenia Góra oraz Kożuchów i Żagań, a także Oława i Brzeg. Dość odosobnione są obiekty z okolic Głogowa, Żmigrodu, Nysy i Paczkowa, Namysłowa oraz Bytomia. Trudno orzec, co decydowało o preferencjach Mannfelda. Okolice Wrocławia były dlań dostępne z oczywistych względów, podobnie Oławy i Brzegu, gdzie zapewne mógł liczyć na gościnę u swojego zleceniodawcy – hrabiego Adriaena Josefa von Hoverdena-Plenckena z pobliskich Psar. W 1870 r. istniał już zasadniczy zrąb linii kolejowych na Śląsku, dostęp do wszystkich pozostałych rejonów był więc nie mniej utrudniony, niż obecnie. Tylko częściowo penetracje Bernharda Mannfelda pokryły się z tymi, jakich trzy dekady wcześniej dokonywał Leonhard Dorst von Schatzberg. Obaj uwiecznili zabytki Kłaczyny, Sobótki i Strzegomia, poza tym obaj interesowali się dawnym Księstwem Żagańskim i zachodnimi krańcami Księstwa Głogowskiego, co w przypadku Dorsta tłumaczy się jego ścisłymi związkami z Żaganiem. Nie wiemy natomiast, czym kierował się B. Mannfeld. Możemy wszakże przypuszczać, że stymulująco na trasy jego podróży po Śląsku działały protoinwentaryzatorskie wyprawy śląskich historyków sztuki: Hermanna Luchsa, Ewolda Wernickego i Alvina Schultza¹⁵⁷. Hermann Luchs skoncentrował swoją uwagę na Górnym Śląsku (okolice Bytomia, Raciborza, Koźła i Głubczyc), żaden jednak fragment Śląska nie zainteresował go tak, jak okolice Brzegu i szczególnie Świdnicy oraz Sobótki. Zasadniczo więc poruszał się w pasie podgórskim, na obszarach najzasobniejszych gospodarczo, a penetracje okolic Żmigrodu i Strzelc Opolskich jawią się jako jednorazowe epizody. Ewald Wernicke poruszał się w zachodniej i południowo-zachodniej części Dolnego Śląska oraz w rejonie Brzegu i Namysłowa – w obu przypadkach z grubsza pokrywa się to z udokumentowanym akwarelami i rysunkami rejonem penetracji Bernharda Mannfelda. Alvin Schultz zapoznał się dokładnie z okolicami Jeleniej Góry, Jawora i Bolkowa, a także niektórymi miejscowościami pomiędzy Środą Śląską a Wrocławiem i w okolicach Lwówka Śląskiego. Poza tym ostatnim, także jest to zbieżne z mapą podróży B. Mannfelda.

Intencja ogarnięcia pewnej liczby dzieł dawnej sztuki, utrwalenia ich wyglądu, nie wyczerpuje jednak motywacji kierującej inicjatorem i wykonawcą serii widoków. Ze nie chodziło wyłącznie o dokumentację, albo że jest to dokumentacja szczególna, postromantyczna, w jakimś stopniu utrwalająca wrażenie tudzież nastrój miejsca i samego przebywającego

¹⁵⁷ Na ten temat obszerniej B. Czechowicz, *Kilka uwag...*, s. 201-202.

w nim artyści, najlepiej świadczy obecność w zastawie widoków ukazujących raczej zarośla i drzewa obrastające zabytek, niż samo dzieło dawnej sztuki (np. widok Strupiny czy zamku w Jelczu), a przede wszystkim wykonanie nokturnów¹⁵⁸ lub prac, w których równie ważny jak walory dokumentacyjne lub nawet ważniejszy jest nastrój akwareli lub rysunku¹⁵⁹. Autor czasem wyraźnie dążył do stworzenia wizerunku malowniczego, koncentrując się na kompozycji widoku, a nie tylko prezentacji kościoła lub zamku¹⁶⁰. Niekiedy mamy tu coś jeszcze więcej. Niektóre prace Bernharda Mannfelda są ewidentnie przesycone duchem niemieckiego romantyzmu spod znaku Caspara Davida Friedricha i noszą ze sobą pewną treść o zabarwieniu zgoła symbolicznym. Tak jest chyba w przypadku wnętrza kościoła w Jeleninie, gdzie powagi, czy wręcz odświętności przydaje nastrójowi akwareli klęcząca i modląca się postać, sądząc z czerwonego płaszcza, chyba duchownego¹⁶¹. W zimowym widoku fragmentu zabudowy Kożuchowa oświetlonej wschodzącym słońcem strefa cienia ogarnia zamarniętą fosę oraz ośnieżone drzewa i krzewy na jej brzegach. Ożywiają ten pejzaż dzieci ślizgające się na lodzie, dym ulatujący z komina baszty oraz – w pewnym sensie właśnie symbolicznie – figura św. Jana Nepomucena na moście¹⁶².

Tak ważny dla akwarel Bernharda Mannfelda nastrój budowany jest głównie kolorem. Dominują tu silne kontrasty barwne¹⁶³, co przeważnie wiąże się z porą roku w jakiej ukazwany jest zabytek – najczęściej jest to lato, rzadziej wiosna i jesień, a w kilku przypadkach zima¹⁶⁴. Rzadziej artysta pogrążał wiejski kościół lub zamek w mrokach, w zgaszonych, złamanych tonach, smutnym czy wręcz niekiedy ponurym nastroju¹⁶⁵. Nie zawsze też Mannfeld pozostawał wiernym odtwórcą obserwowanej rzeczy-

¹⁵⁸ Np. poz. kat. 75.

¹⁵⁹ Poz. kat. 5, 11, 21, 22, 25, 26, 28, 30, 35, 39, 46, 75.

¹⁶⁰ Poz. kat. 1, 3, 7, 17, 20, 26, 32, 38, 46, 53, 74, 76.

¹⁶¹ Poz. kat. 20.

¹⁶² Poz. kat. 26.

¹⁶³ Poz. kat. 3, 7, 8, 14, 27, 32, 33, 34, 38, 40, 41, 46, 48, 50, 54, 60, 61, 62, 67, 74, 82.

¹⁶⁴ Poz. kat. 8, 26, 53, 61, 64, 73, 75, 88. Te zimowe widoki należą przeważnie do artystycznie najciekawszych.

¹⁶⁵ Poz. kat. 2, 5, 21, 22, 28, 30, 31, 42, 43, 47, 49, 68, 81. Pod tym względem B. Mannfeld zbliżył się do klimatu prac praskiego malarza Bedřicha Havranka z poł. XIX w.; zob. *Biedermaier. Art and Culture zu Central Europe 1815-1848*, ed. G. Lagomorsino, Milan 2001, s. 167.

wistości, czego najlepszym bodaj dowodem wyraźna niekiedy monumentalizacja budowli¹⁶⁶.

Znakomite operowanie barwą, czasem charakterystyczna świetlistość akwarel Bernharda Mannfelda, da się wytłumaczyć nie tylko, a może nawet nie przede wszystkim tradycjami malarstwa romantycznego, ale głównie wykształceniem autora. Uczył się malowania na porcelanie w Miśni, co skutkowało atencją do szczegółu. Większe znaczenie miało to, że pracował we wrocławskim Instytucie Witrażowniczym Adolpha Seilera¹⁶⁷. Witraż jest tą specyficzną techniką malarską, w której komponent światła jak chyba mało gdzie stanowi jeden ze środków artystycznego wyrazu. Akwarele Mannfelda epatują często tym wewnętrznym światłem, przy czym zawsze owa świetlistość uzyskiwana jest poprzez użycie kolorów. Nigdy nie mamy u niego czystej bieli. Prawie nie pojawiają się luministyczne smugi światła.

Mamy jednak także – niejako dla kontrastu – kilka prac li tylko inwentaryzatorskich. Dotyczy to zwłaszcza dwóch rysunków tuszem, wyłącznie szkicowych, niejako pomocniczych (być może na ich podstawie miały powstać bardziej dopracowane prace)¹⁶⁸.

W całym zespole zwracają uwagę te akwarele i rysunki, które zaopatrzone w ozdobne ramki przeważnie o motywach roślinnych wyrastających z fascynacji późnogotyckim astwerkiem przetworzonym tu w duchu historyzmu. Nie wiadomo, czym kierował się Bernhard Mannfeld wyróżniając w ten sposób kilka prac¹⁶⁹. Może miały one rozpoczynać jakieś części zbioru. Nie znamy też kryteriów sygnowania przez artystę tylko 12 spośród znanych 117 widoków¹⁷⁰. Prawdopodobnie mamy do czynienia z przypadkowością.

¹⁶⁶ Poz. kat. 5, 9, 10, 29, 33, 47, 74. O artystycznych walorach tzw. rysunków i rycin, które można określić jako ilustracyjno-inwentaryzatorskie i niektórych ideowych przesłankach tej twórczości zob. **K. Niehr**, *Die perfekte Kathedrale. Imaginationen des monumentalen Mittelalters im Französischen 19. Jahrhunderts*, [w:] *Bilder gedeuteter Geschichte. Das Mittelalter in der Kunst und Architektur der Moderne*, Bd. I, Göttingen 2004, s. 163-221.

¹⁶⁷ **E. Gajewska-Prorok**, *Witraże...*, s. 105.

¹⁶⁸ Poz. kat. 89, 94.

¹⁶⁹ Poz. kat. 19, 92, 98, 108, 117.

¹⁷⁰ Poz. kat. 5, 17, 25, 30, 37, 38, 40, 45, 51, 66, 79, 90.

KATALOG AKWAREL I RYSUNKÓW

Poszczególne noty katalogu składają się z następujących części:

numeru pozycji katalogu i określenia tematu dzieła

- ♦ tytułu odautorskiego według podpisu na lub obok dzieła, sygnatur, wymiarów (w cm) i numeru inwentarza; tu też podano, gdzie dzieło było publikowane lub wzmiankowane (z ewentualnym stanem badań, co jednak dotyczy ledwie kilku prac), informowano też o wzorach lub analogiach (co także odnosi się do nielicznych przypadków).
- ♦ komentarza dotyczącego walorów artystycznych (formalnych) akwareli lub rysunku.
- ♦ komentarza ikonograficznego, zawierającego podstawowe dane na temat historii przedstawionych zabytków, z uwzględnieniem źródłowych walorów przekazu dla badań z zakresu historii sztuki
- ♦ podstawowej literatury dotyczącej przedstawionego na akwareli lub rysunku zabytku (najczęściej) architektury.

AKWARELE

1. Kościół farny p.w. Wniebowzięcia Najświętszej Marii Panny w Bolesławcu.

- ♦ *Bunzlau, Pfarrkirche*; 18,3 x 13,5; nr inw. VII-11775. Wzm.: **Lutsch**, Bd. II, s. 550 (dawny nr inw. 6483).
- ♦ Kościół ukazany jest od wschodu, a jego bryłę w znacznej mierze przesłania sąsiednia zabudowa. Artysta nad walory dokumentacyjne wyraźnie przedłożył tu malowniczość ujęcia, choć pod tym względem jest to w całym zestawie jedna z najmniej udanych prac. Brak tak charakterystycznej dla B. Mannfelda świetlistości tłumaczyć można jesienną porą (pożółkłe liście drzewa z prawej strony) i zachmurzeniem. Być może dzieło to oddaje nastrój miasta około 1870 r., a już na pewno wrażenie artysty z pobytu w nim.
- ♦ Bolesławiecka fara jest budowlą późnogotycką, wzniesioną po spaleniu w 1429 r. starszego kościoła. Budowę zaczęto przed 1482 r., ukończono około 1521 r., jak świadczą daty umieszczone w różnych partiach świątyni. Po pożarze w 1642 r. kościół odbudowano w latach 1655-1662.
- ♦ **Lutsch**, Bd. II, s. 545-550; **ZABP-W**, s. 11; **Bachmiński**, s. 29-47; **Pilch**, s. 17; **Szetelnicki**, s. 167-169; **DSP II**, cz. 2, s. 31.

2. Rynek w Bolesławcu.

- ♦ *Bunzlau, Marktplatz*, 18 x 11,8, nr inw. VII-11774. Wyst.: **Wrocław 1995 a.**
- ♦ Akwarelę cechuje zgaszony koloryt, zwłaszcza w porównaniu z podobnym co do tematu i kompozycji widokiem rynku w Nysie (poz. kat. 45). Obok budowli, wśród nich głównie ratusza, autor ukazał życie rynku – wozy kupieckie i przechodniów. Uwagę zwraca też ocieniony, ale przez to nabierający pewnego monumentalizmu obelisk na pierwszym planie – przeniesiony później w inne miejsce pomnik marszałka Kutuzowa. Akwarela dokumentuje też istnienie na szczycie wieży ratuszowej około 1870 r. rzeźby przedstawiającej nieokreślonego ptaka (orła?, pelikana?).
- ♦ Rynek w Bolesławcu wytyczono najpewniej krótko po lokacji miasta w połowie XIII w. Obecny ratusz powstał prawdopodobnie w połowie XV w., ale jego dzisiejsze oblicze zawdzięczamy późnogotyckiej przebudowie z lat 1525-1535 oraz z pierwszej połowy XVIII w. Pomnik Kutuzowa z 1819 r. upamiętnia poległego tu w 1813 r. pogromcę Napoleona, w 1893 r. w związku ze zmianą sojuszy politycznych monument przeniesiono w inne miejsce miasta.
- ♦ **Lutsch**, Bd. II, s. 545-550; **ZABP-W**, s. 11; **Bachmiński**, s. 76-100, 134-135; **Pilch**, s. 16-17; **DSP II**, cz. 2, s. 30-31; **Olczak**, s. 49.

3. Kościół św. Wawrzyńca w Borowej koło Kożuchowa.

- ♦ *Grossen Bohrau bei Freistadt*, 13,2 x 17, nr inw. VII-11787. Wyst.: **Wrocław 1995 a.**
- ♦ Malownicza kompozycja fragmentu wsi skoncentrowana jest na kościele widocznym od południowego-zachodu. Dolną jego część przesłania mur cmentarny poprzedzony drewnianym parkanem. Na zachód od świątyni stoi chałupa. Od prawej widok zamyka widoczny na pierwszym planie budynek o konstrukcji szkieletowej. Ważnym elementem kompozycyjnym są chmury. Kąt padania światła sugeruje, że jest to przedpołudnie; roślinność i strój idących wiejską drogą dzieci stanowiących sztafaj wskazują na letnią porę. W całym zestawie jest to jeden z najbardziej malowniczych pejzaży, a jego sugestywność podnoszą silne kontrasty światła i cienia.
- ♦ Proboszcz był tu wzmiankowany po raz pierwszy w 1376 r. Obecny kościół datowany jest na połowę XVI w.
- ♦ **Lutsch**, Bd. III, s. 70.

4. Widok Borzygniewa koło Wrocławia

- ♦ *Borganie*; 15 x 23; nr inw. VII-11853. Wyst.: **Wrocław 1995 a.**
- ♦ Malowniczo położona na wzniesieniu nad Bystrzycą niewielka wieś Borzygniew zwracała uwagę zachowanym dziś w ruinie renesansowym dworem o zwartej bryle i kilku szczytach. Obok niego stoi kościół, przesłonięty częściowo zabudowaniami wsi. Widok ten, od wschodu, i dziś urzekający, na akwarceli B. Mannfelda jawi się jednak jako sztampowy i mało ciekawy, ponadto nie całkiem wierny, bowiem kąt nachylenia stoku wzniesienia od północy jest tu zbyt duży.

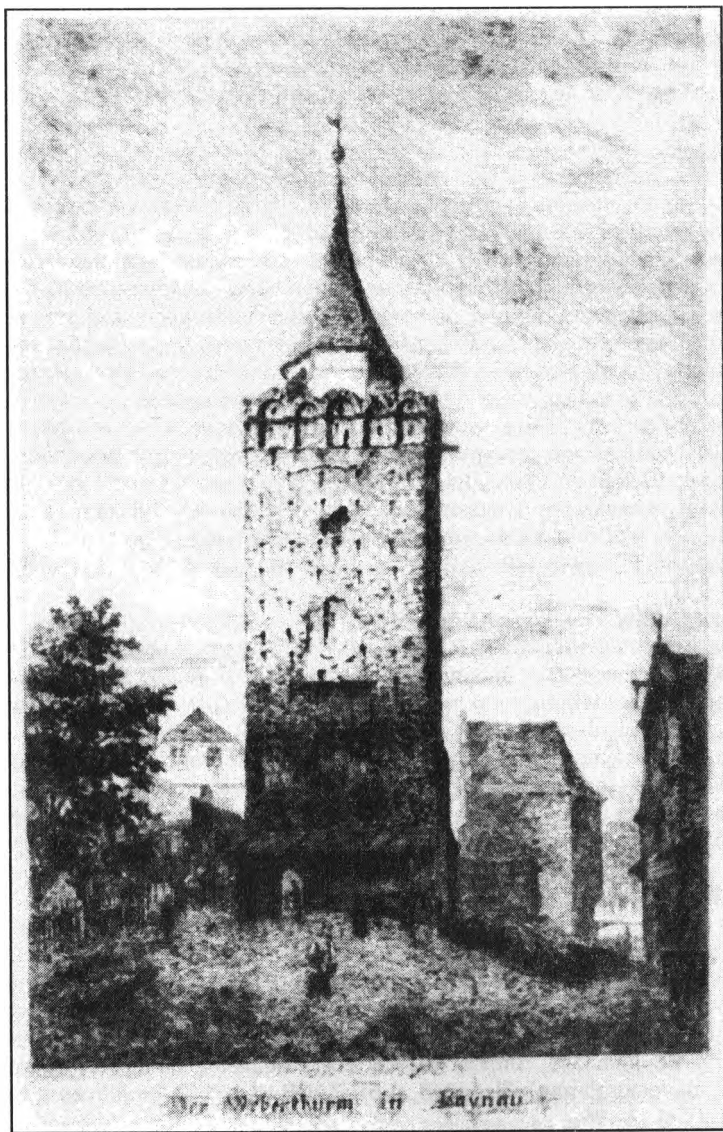
- ♦ Główny zabytek wsi, późnorenesansowy dwór, wzniesiono w 1613 r. Proboszcza wzmiankowano tu po raz pierwszy w 1262 r., kościół wzniesiono w drugiej połowie XIII lub na początku XIV w. Rozbudowano go w 1910 r.
- ♦ **Lutsch**, Bd. II, s. 462; **ZABP-W**, s. 126; **Pilch**, s. 21-22; **KZSP**, sn, t. IV, z. 2, s. 10.

5. Kościół św. Marcina w Bukowcu koło Jeleniej Góry.

- ♦ *Buchwald, Kr. Hirschberg*; sygn. l.d.: *B. Mannfeld*; 19,4 x 12,5; nr inw. VII-11855. Wyst.: **Wrocław 1995 a.** Wzm.: **Lutsch**, Bd. III, s. 449 (V, 17; nr inw. 6483).
- ♦ Posępny nastrój nadają tej pracy ciemne chmury zwiastujące nadejście burzy oraz przedstawienie na pierwszym planie nagrobków i krzyży na przykościelnym cmentarzu. Ukazany z żabiej perspektywy, od południowego wschodu, kościół, mimo, iż niewielki, uległ tu monumentalizacji. Wrażenie to potęguje posadowienie budowli na niewielkiej wyniosłości na skraju górskiej wsi. W oddali widoczne są zarysy wschodniej części głównego grzbietu Karkonoszy.
- ♦ Parafialny kościół w Bukowcu wzmiankowany pierwszy raz w 1399, potem w 1402 r., wzniesiono zapewne w trzech fazach, obejmujących prezbiterium, nawę (brak dla nich dokładnej datacji) i kaplicę po stronie północnej, nakrytą sklepieniem kryształowym (zapewne z około połowy XVI w.). Dalsze przebudowy i restauracje w XVIII i XX w. nie zmieniły zasadniczo jego bryły.
- ♦ **Lutsch**, Bd. III, s. 448-449; **ZABP-W**, s. 41; **Pilch**, s. 26; **Szetelnicki**, s. 209-210.

6. Wieża Bramy Tkackiej w Chojnowie

- ♦ *Heinau, der Weberthurm*; 17,9 x 12,3; VII-11793. Wzm. **Lutsch**, Bd. III, s. 314 (VI, 18, d. nr inw. 6483). Podobne ujęcie zabytku B. Mannfeld zaprezentował na akwafornie *Der Weberthurm in Haynau*, sygn. l.d.: *Org. Rad. v. B. Mannfeld.*; publ.: *Chojnow*, il. 10 (il. 19).
- ♦ Centralnie, w perspektywie ulicy przedstawiona wieża bramna jest zdecydowanie dominującym elementem kompozycji. Budowlę ukazano w pewnym skrócie, jak o tym świadczy przesłonięcie atyką szkieletowej nadbudówki. Wieża oświetlona jest światłem wschodzącego słońca, które wydobywa jej górną partię podkreślając plastyczne walory atykowego zwieńczenia.
- ♦ Ten główny dziś element dawnych fortyfikacji miejskich Chojnowa powstał około 1400 r. Rozbudowa z połowy XVI w. przydała wieży atykowe zwieńczenie, analogiczne jak na wieży kościoła farnego i być może zostało ono zaprojektowane przez Franciszka Parra. Dalsze prace budowlane i restauratorskie miały miejsce w 1749 r. oraz w latach 1904-1905, kiedy to prawdopodobnie zrekonstruowano atykę.
- ♦ **Lutsch**, Bd. III, s. 314; **Bimler**, Bd. V, s. 70-72 (tu niemal analogiczne ujęcie zabytku, ale fotograficzne); **Zlat 1955**, s. 57; **ZABP-W**, s. 147; **Steinborn & Kozak**, s. 78; **Pilch**, s. 35.

19. B. Mannfeld, widok wieży Tkackiej w Chojnowie, akwaforta, około 1870 r.
Wg: Chojnow.

7. Ruina kościoła w Długim koło Szprotawy.

- ♦ *Lang. Heinersdorf bei Freistadt*; 15,3 x 24,1; nr inw. VII-11795. Wyst.: **Wrocław 1995 a.**
- ♦ Kompozycja pejzażu zbliżona jest do widoku kościoła w Borowej (poz. kat. 3). Podobny jest układ dróg na pierwszym planie i szkieletowy dom kulisowo zamykający kompozycję z prawej strony. Także pora roku i dnia – letnie przedpołudnie – zbliżają do siebie obie prace. Różni je ukazanie w tym przypadku ruin kościoła od północy. Budowla nie ma dachu, a wieżę zdążyły nawet porosnąć krzewy. I tę akwarelę cechuje bardzo żywy koloryt.
- ♦ Kościół, spalony w 1856 r. i od tego czasu nie odbudowany, wzniesiono w ostatniej ćwierci XIII w. Prawdopodobnie około 1550 r. dostawiono mu wieżę i kruchtę oraz wybudowano mur cmentarny z bramą widoczną na akwareli.
- ♦ **Lutsch**, Bd. III, s. 109-110; **ZABP-ZG**, s. 70; **Kozaczewski 1990-1994**, cz. I, s. 31, 170-175.

8. Kościół p. w. Niepokalanego Poczęcia Najświętszej Marii Panny w Gaci koło Oławy.

- ♦ *Heidau, Kr. Ohlau*; 21,2 x 15,7; nr inw. VII-11794. Wyst.: **Wrocław 1995 a.**
- ♦ Ukazany od wschodu kościół, z kamienno-ceglanym prezbiterium, prezentuje się na tle zimowej scenerii niezwykle malowniczo. Szaroniebieskie tonacje śniegu i chmur kontrastują z czerwienią cegły, ciepłymi brązami dachów i żółcią elewacji zakrytych kościoła.
- ♦ Kościół, wzmiankowany po raz pierwszy w 1335 r., datowany jest na XV w. Z drugą połową XVII w. wiąże się dostawienie nawy w konstrukcji szkieletowej. Po zniszczeniach z 1945 r., w 1962 r. wzniesiono nową nawę.
- ♦ **ZABP-W**, s. 89; **Pilch**, s. 58.

9. Kościół p. w. Niepokalanego Poczęcia Najświętszej Marii Panny w Gałowie koło Wrocławia.

- ♦ *Gros. Gohlau bei Neumarkt*; 20,3 x 14,1; nr inw. VII-11858.
- ♦ Kościół ukazano od północnego-wschodu w przedpołudniowym, wczesnojesiennym słońcu. Budowlę poprzedza mur cmentarny z przyporami, stanowiący w tym pejzażu jakby horyzontalną przeciwwagę dla nieco przesadnie uwymuskłonej świątyni.
- ♦ Tutejszy kościół wzniesiono prawdopodobnie około 1509 r., następnie około 1600 r. rozbudowano. Barokowy hełm wieży wskazuje na prace budowlane na przełomie XVII i XVIII w. W 1848, 1909 i około 1930 r. miały miejsce restauracje.
- ♦ **Lutsch**, Bd. II, s. 468-469; **ZABP-W**, s. 100; **Pilch**, s. 58.

10. Kościół p.w. Znalezienia Krzyża Świętego w Godzikowicach koło Oławy.

- ♦ *Rosenheim bei Ohlau*; 20,2 x 13,9; nr inw. VII-11889. Wyst.: **Wrocław 1995 a.**
- ♦ Kościół ukazano z żabiej perspektywy w pełnym, jasnym świetle od strony południowo-zachodniej. Na otaczającym go cmentarzu znajdują się nie zachowane obecnie pojedyncze nagrobki z okresu klasycyzmu.

- Murowaną świątynię w tej wsi wzniesiono w drugiej połowie XVI w., dokonując pewnych przekształceń w ciągu XVIII w. Zachowała ona w swym wnętrzu – w posiadce kruchty – skromny nagrobek heraldyczny z przełomu XIII i XIV w., uwieczniony na szkicowym rysunku innego śląskiego starożytnika, Rudolfa von Stillfrieda-Rattonitza (MNWr., nr inw. VII-16606).
- **ZABP-W**, s. 89; **Pilch**, s. 65.

11. Kościół p. w. Narodzenia Najświętszej Marii Panny w Goliszowie koło Chojnowa.

- *Göllischau bei Haynau*; 15,2 x 18,8; nr inw. VII-11788. Wyst.: **Wrocław 1995 a**.
- Obok wylaniającego się zza muru cmentarnego barokowego kościoła, ukazanego od południowego-wschodu, widać tu także kaplicę grobową lub przedpo-grzebową i fragment szkieletowego budynku. Ważnym akcentem kompozycyjnym są dwie smukłe topole rosnące na przykościelnym cmentarzu i korespondujące z wieżą świątyni. Cały ten zespół ukazano wieczorem, o zachodzie słońca, dlatego elewacje budynków są ciemne. Z tonami szarości i ciemnej, partiami zgaszonej zieleni kontrastują róże, fiolety i błękity nieba.
- Tutejszy kościół, wzmiankowany po raz pierwszy w 1399 r., datowany jest na XV w. W 1731 r. dokonano przebudowy, a na początku XX w. – restauracji. Remont przeprowadzono w 1968 r.
- **ZABP-W**, s. 147; **Steinborn & Kozak**, s. 117-118; **Pilch**, s. 67.

12. Kościół p. w. Świętej Trójcy w Graczach koło Niemodlina.

- *Graase bei Falkenberg*; 19,8 x 13,7; nr inw. VII-11859.
- Tonący w otaczającej zieleni drzew kościół przedstawiony został od południowego-zachodu, spoza obwodu kamiennego muru cmentarnego, w krótkiej perspektywie wiejskiej drogi ze sztafażem. Kompozycja, w środkowej części nieco przeładowana, nabiera pewnego „oddechu” dzięki niemal pustej przestrzeni przed bramą cmentarną oraz rozległej, jasnobłękitnej plamie prawie bezchmurnego nieba.
- Kościół wzmiankowany pierwszy raz w 1447 r., obecny zbudowano zapewne w 1696 r., rozbudowując o nawę i wieżę w 1824 r. Budowla zwraca uwagę późnobarokowo-klasycystycznym hełmem osadzonym na wieży, której naroża ujęte są w pary kolumn.
- **Lutsch**, Bd. IV, s. 211; **KZSP**, t. VII, z. 8, s. 10-11.

13. Kościół św. Jana Chrzciciela w Grodowcu koło Głogowa.

- *Hochkirch bei Glogau*; 13,7 x 20,4; nr inw. VII-11862.
- Usytuowany na wzniesieniu kompleks sakralny ukazano od północnego-zachodu na tle łąk i drzew owocowych rosnących przy wiejskich domach. Dominujący w tym zespole kościół pielgrzymkowy wraz ze swoją charakterystyczną dla podgłogowskiego krajobrazu wysoką, szpiczastą wieżą otrzymał tu – tak, jak w akwarieli z widokiem Goliszowa (poz. kat. 11) – kompozycyjne pendant w po-

staci rosnącej na pierwszym planie smukłej topoli. Dzięki niej ten dość schematycznie skomponowany pejzaż nabiera głębi przestrzennej.

- Główny element założenia pielgrzymkowego w Grodowcu (do ok. 1990 r. Wysoka Cerekiew) – kościół – wzmiankowany wprawdzie w 1291 r., ale obecny wzniesiono w latach 1702-1724. Z tego czasu pochodzi też jego otoczenie – schody z figurami. Około 1860 r. dostawiono wieżę. W 1755 r. powstała kaplica ogródcowa, a na przełomie XVIII i XIX w. – plebania.
- **Lutsch**, Bd. III, s. 45-46; **Hoffmann 1937**, s. 85-104, **ZABP-ZG**, s. 11; **Pilch**, s. 333.

14. Portal południowy do prezbiterium kościoła farnego w Jaworze.

- *Portal der Pfarr-Kirche zu Jauer*, 27 x 17,2; nr inw. VII-11863. Wyst.: **Wrocław 1995 a**; **Jawor**.
- Wprowadzenie krzewów i drzew na pierwszym planie pozwoliło uzyskać artyście pewną głębię przedstawienia oraz wzbogacić kompozycję kolorystyczną o nasyconą, ciemną zieleń, kontrastującą tu z ciepłymi szarościami kamiennej elewacji świątyni.
- Portal południowy prowadzący do prezbiterium powstał około 1400 r. i zawiera reliefowy tympanon z przedstawieniem patrona kościoła i Jawora. Już w czasach Mannfelda nie istniały figury w strzelistej wimperdze portalu i po jej bokach, dla których przewidziano kamienne console z baldachimami.
- **Lutsch**, Bd. III, s. 401-404; ; **Pilch**, s. 91; **Witkowski**, s. 230, 238.

15. Kościół Pokoju im. Ducha Świętego w Jaworze.

- 19,5 x 13,7; nr inw. VII-10451. Wyst.: **Wrocław 1995 a**; **Wrocław 2002**.
- Poranne słońce wydobywa z cienia drzew jasną bryłę szkieletowego kościoła, ukazanego od północnego-wschodu. Praca ta robi wrażenie pejzażu wiejskiego. W istocie świątynia oraz okalający ją cmentarz także i dziś wyalienowane są z miejskiego otoczenia.
- Kościół powstał na mocy postanowień traktatu westfalskiego w latach 1654-1655 według projektu Albrechta Sebischa i podlegał w późniejszych latach stosunkowo niewielkim przeobrażeniom.
- **Banaś**, s. 52-61; **Kalinowski 1976**, s. 118-119; **Pilch**, s. 93.

16. Kościół p.w. Niepokalanego Poczęcia Najświętszej Marii Panny w Jaworowie koło Jaworzyny Śląskiej.

- *Jauernick bei Koenigszelt*, 16,4 x 24, nr inw. VII-11808.
- Dominantą pejzażu jest widoczny od północnego-wschodu i oświetlony wschodzącym słońcem niewielki kościół. Wraz z cmentarzem otoczonym kamiennym murem z dwoma bramkami, usytuowany jest on samotnie, na niewielkiej wyniosłości. I tu, jak w wielu innych pejzażach, B. Mannfeld zharmonizował dominanty architektoniczne z elementami przyrody. Układ brył świątyni jakby echem odbił się w wielkości i usytuowaniu drzew, z których najwyższe rośnie przy wieży, a co-

raz dalsze drzewa „naśladują” korpus i niższe od niego prezbiterium. Uwagę zwracają dwa krzyże na lewo od muru cmentarza, być może kamienne, pochodzące z okresu średniowiecza i określane potocznie jako pokutne.

- ♦ Tutejszy kościół wzmiankowany po raz pierwszy dopiero w 1376 r., datowany jest on jednak znacznie wcześniej, bo na połowę XIII w. Później, w XIV lub XV w., dostawiono wieżę.
- ♦ **Lutsch**, Bd. II, s. 179-180.

17. Ruiny zamku w Jelczu[-Laskowicach].

- ♦ **Jeltsch**, *Der alte Burg. B.*; 115,4 x 21,9; nr inw. VII-11864. Wyst.: **Wrocław 1995 a.** Bardzo podobny widok, wzorowany na pracy B. Mannfelda lub będący autorską wersją opisywanego, opublikował **Czihak**, Taf. XI po s. 178 (il. 20). Praca ta (na podstawie fotografii trudno określić technikę, w jakiej ją wykonano) jest nieco szerzej skadrowana z lewej strony i u dołu. Widoczna na niej w l.d. rogu sygnatura nie da się jednoznacznie odczytać (*Bl 79?*, *BM [wiązane] 79?*).
- ♦ Widocznemu w centrum kompozycji parterowemu ceglanemu budynkowi opiętemu przyporami, z prostokątnymi i ostrołukowym oknem, towarzyszą mniejsze zabudowania z drewna, a otaczają je gęsto drzewa i krzewy. Wszystkie te elementy odbijają się w wodzie okalającej wyspę z zamkiem. B. Mannfeld położył tu akcent na malowniczość kompozycji, a nie walory dokumentacyjne, choć i te, wobec niewielkiej liczby innych przekazów ikonograficznych odnoszących się do jelczańskiego zamku, są znaczne. Zob. też poz. kat. 18.

20. B. Mannfeld?, widok ruin zamku w Jelczu, akwarela?, 1879?.
Wg: E. von Czihaka.

- ♦ Książęcy zamek na odrzańskiej wyspie w Jelczu wzmiankowany między innymi w 1277, 1279 i 1375 r. oraz w ciągu XV w. W 1508 r. nabył go patrycjusz wrocławski Konrad Sauer mann, przebudowując go 10 lat później. Czworoboczne założenie z dziedzińcem otoczonym jednotraktowymi budynkami zinwentaryzowano w 1623 r., jednak przewidywanych wówczas prac fortyfikacyjnych projektowanych przez Walentego von Sebisch nie wykonano. W 1642 r. w miejscu skrzydła południowego wzniesiono browar, dalsze przebudowy miały miejsce na początku XIX w., a w 1818 r. stanęła tu drewniana wieża widokowa. Rozbiórka założenia miała miejsce w latach 1890-1920 i dziś niewiele z niego już pozostało.
- ♦ **Müller**, s. 295-296; **Czihak**, s. 170-171, 181; **Lutsch**, Bd. II, s. 374; **Bimler**, Bd. II, s. 80-84; **ZABP-W**, s. 90; **Lasota & Rozpędowski**; **Pilch**, s. 94; **Guerquin**, s. 166; **Grundmann**, Bd. I, s. 124-125.

18. Ruiny zamku w Jelczu[-Laskowicach].

- ♦ **Jeltsch**, *Der alte Burg. B.*; 16,9 x 23,5; nr inw. VII-11865.
- ♦ W przeciwieństwie do pracy poprzednio opisanej (poz. kat. 17), autor ukazał tu zamkową wyspę z przeciwległego brzegu ramienia Odry. Skutkiem oddalenia z samego zamku widać tylko dach i szczyt jednego ze skrzydeł wraz z wieżą – reszta ginie w gąszczu zieleni. Z prawej strony widoczny jest nie zachowany drewniany mostek wiodący na wyspę. Prawdopodobnie pozostałościami prac prowadzonych tu w początkach XIX w., a zmierzających do upiększenia założenia, są pary topoli rosnących przy zamku.
- ♦ Komentarz historyczny i lit. zob. poz. kat. 17.

19. Kościół farny św. Erazma i św. Pankracego w Jeleniej Górze.

- ♦ **Hirschberg**, na banderoli: *Kirche zu Hirschberg*; 22 x 16,7; nr inw. VII-11861. Wyst.: **Wrocław 1995 a.** Wzm.: **Lutsch**, Bd. III, s. 457 (V, 23, d. nr inw. 6483). Publ.: **Czechowicz & Żak**, s. 29.
- ♦ Jest to jedna z tych prac w zestawie, które otrzymały dekoracyjne obramienie w stylistyce neogotyckiej. Główny widok przedstawia górującą ponad miejską zabudową bryłę kościoła farnego widzianą od północnego-wschodu. Widok dolny, na zasadzie kontrastu, ukazuje malowniczy, kameralny zaułek przy jednej z elewacji świątyni.
- ♦ Kościół wznoszono w latach około 1380-pierwsza trzecja XV w. w dwóch fazach: do około 1400 r. prezbiterium i mury obwodowe korpusu, potem nawa główna i sklepienia. Około połowy XV w. powstawały kaplice. Dalsze prace w okresie baroku wiązały się z wyposażeniem i wystrojem.
- ♦ **Lutsch**, Bd. III, s. 457-460; **Hoffmann 1939 a.**, s. 5-40; **ZABP-W**, s. 39; **Różycka & Rozpędowski**, s. 88 i nast.; **Pilch**, s. 95; **DSP II**, cz. 2, s. 98-99.

20. Sakramentarium w kościele św. Mikołaja w Jeleninie koło Żagania.

- ♦ *Sacraments Häuser in Hirschfeldau / bei Sagan*, 22,8 x 11,8, nr inw. VII-11804. Wyst. **Wrocław 1995 a.**

- ♦ Jest to jedna z najbardziej nastrojowych prac w całym zestawie. Ustawione na kamiennym postumencie późnogotyckie sakramentarium oświetlone jest światłem padającym z niewidocznego okna po prawej stronie, nie na tyle jednak jasnym, by przytłoczyć blask płonącej obok świecy. Powagi, czy wręcz odświętności przydaje nastrojowi akwareli klęcząca i modląca się postać, sądząc z czerwonego płaszcza, chyba duchownego. Polichromowane na zielono i czerwono sakramentarium stoi na nodze z datą 1497 i tarczą z herbem Knobelsdorf. Latarnię ujętą w łuk w ośli grzbiet ukształtowany z przenikających się laskowań flankują postacie aniołów; wyżej sterczą trzy pinakle. W pracy dominują barwy ciepłe: róże i fiolety ścian, silny barwny akcent stanowi czerwień stroju postaci.
- ♦ Kościół w Jeleninie wzniesiono w końcu XIII w., dostawiając na początku XVI w. wieżę oraz zakładając nowe sklepienia (częściowo widoczne na akwareli). W okresie baroku powstała zakrystia i kruchta.
- ♦ **Lutsch**, Bd. III, s. 144; **Hoffmann 1939 b**, s. 59 i nst.; **Kozaczewski 1990-1994**, cz. II, s. 7-8.

21. Kościół św. Jadwigi w Karpnikach koło Jeleniej Góry.

- ♦ *Fischbach bei Hirschberg*; 19,5 x 13,4; VII-11857.
- ♦ Ujęcie od południowego-zachodu umożliwiło wyeksponowanie kościelnej wieży z renesansową attyką. Świątynia, otoczona niskim kamiennym murem, ukazana jest na tle wzniesienia oraz nieba, w górnej partii zasnutego chmurą. Jej dość zaskakujących brązowych tonacji barwnych nie tłumaczy pora dnia – po wschodzie; jest to raczej próba ukazania nadchodzącej burzy. Mogą to potwierdzać nieco zgaszone barwy pejzażu.
- ♦ Kościół, wzmiankowany po raz pierwszy w 1397 r., powstał w drugiej połowie XVI w., a następnie około 1650 r. został rozbudowany. W 1897 r. przeprowadzono jego restaurację. Remont miał miejsce w 1962 r.
- ♦ **Lutsch**, Bd. III, s. 449-450; **ZABP-W**, s. 43; **Pilch**, s. 106.

22. Kościół farny św. Zygmunta w [Kędzierzynie-]Kozłiu.

- ♦ *Cosel*; 23 x 17,1; nr inw. VII-11779.
- ♦ Mimo błękitu nieba i ciepłych ugrów dachów kościoła, szarości i ciemne zielenie zdominowały tonację barwną i ogólny, raczej ponury klimat tej akwareli. Odczucie to wzmacnia statyczna kompozycja – świątynię ukazano od zachodu, frontalnie; a ponadto – sądząc po rozkładzie cieni – późnym wieczorem.
- ♦ Kościół wzmiankowany po raz pierwszy w 1296 r. Przed 1414 r. wzniesiono prezbiterium obecnej budowli, w ciągu dalszych lat XV w. powstał jej korpus. W 1489 r. założono sklepienie prezbiterium, a w 1570 r. dokonano przebudowy świątyni, wznosząc przy tej okazji południową wieżę fasady.
- ♦ **Lutsch**, Bd. IV, s. 284-285; **ZABP-O**, s. 32; **KZSwP**, t. VII, z. 5, s. 22-24.

23. Ruiny zamku w Kłaczynie koło Bolkowa.

- ♦ *Kauder, Schloß bei Schweinhaus*; 13,9 x 21; nr inw. VII-11809. Wyst.: **Wrocław 1995 a**.

- ♦ W przeciwieństwie do dwóch akwarel B. Mannfelda, podobnie ukazujących zamkowe budynki w Jelczu wśród zieleni (poz. kat. 17 i 18), praca dotycząca ruin w Kłaczynie wyróżnia się bardziej urozmaiconą kolorystyką: brąz drogi na pierwszym planie oraz błękity i fiolety wody w fosie, murów, nieba i chmur równoważą tu zieleni koron drzew i krzewów. Ruiny zamkowe, dziś znacznie gorzej zachowane, prezentują się jako malownicze, nie ma już jednak na wieży attyki, którą około trzydzieści lat przed B. Mannfeldem utwalił na rysunku Leonhard Dorst von Schatzberg (MNWr., nr inw. VII-14209/18).
- ♦ Początki zamku nie są znane. Został on prawdopodobnie zniszczony w czasie wojen husyckich, następnie odbudowany w XVI w. przez von Reibnitzów.
- ♦ **Lutsch**, Bd. III, s. 358, **Guerquin 1957**, s. 53; **Pilch**, s. 109; **Guerquin 1984**, s. 171; **Grundmann**, Bd. I, s. 113-114; **Francke**, s. 78.

24. Kościół farny p.w. Najświętszej Marii Panny i fragment murów miejskich z basteją w Koźuchowie.

- ♦ *Friestadt, k. Pfarr-Kirche*; 20,9 x 13,9; nr inw. VII-11778.
- ♦ Walory dokumentacyjne akwareli są dla głównego jej tematu – widzianego od zachodu kościoła farnego w Koźuchowie – ograniczone z racji zastąpienia znacznej części bryły świątyni przez dom, analogicznie jak w przypadku widoku fary w Bolesławcu (poz. kat. 1). Praca uwidacznia jednak także fragment późnogotyckiego muru miejskiego z basteją. Dolna, nieco stłoczona część widoku, skomponowana została na zasadzie alternacji poziomych pasów zieleni oraz czerwieni murów i dachów budynków; ta sama zasada czytelna jest w układzie chmur, pasami rozkładających się na tle jasnobłękitnego nieba.
- ♦ Świątynię farną w Koźuchowie wzniesiono w latach 1340-1369, następnie rozbudowano w XV i początkach XVI w., dostawiając kaplice. Dalsze rozbudowy miały miejsce w XVIII w. (kaplica południowo-wschodnia). Zewnętrzny pierścień murów miejskich powstał na przełomie XV i XVI w.
- ♦ **Lutsch**, Bd. IV, s. 83-84; **ZABP-ZG**, s. 42; **Kowalski 1987**, s. 108-109; **Kowalski 1994**, s. 58-60; **Zaleska 1999 a**; **Garbacz 1998 a**; **Andrzejewski & Szukielowicz, passim**.

25. Kościół Świętego Ducha w Koźuchowie.

- ♦ *Freistadt, älteste Kirche*, [...], sygn. l.d.: *BMA* [wiązane]; 20,1 x 13,8; nr inw. VII-11777.
- ♦ Skromny, złożony z dwuprzęsłowego prezbiterium i twójprzędowej nawy, bezwieżowy kościółek wtopiony w zwartą zabudowę miejską ukazano od południowego-wschodu. W pracy tej, kolorystycznie zdominowanej przez ciepłe barwy i tony tynków oraz ceglanych murów, oddano klimat ulicy w prowincjonalnym mieście. Idące dzieci oraz scenka spotkania przechodniów przed kościołem dodają nieco życia tej pracy.
- ♦ Budowlę wzniesiono w końcu XIII w. jako świątynię szpitalną (drewniany budynek szpitala rozebrano w XIX w.). Kościół ten wzmiankowany między innymi

w 1349 r., przy okazji zapisu na jego rzecz dokonanego przez mieszczanina żagańskiego.

- ♦ **Kowalski 1987**, s. 109; **Kowalski 1994**, s. 67.

26. Arsenał w Koźuchowie

- ♦ *Freistadt, ehemalige Kloster-Kirche, / jetzt Zeughaus*; 14,3 x 19,8; nr inw. VII-11781. Wyst. **Wrocław 1995 a**.
- ♦ Niezwykle sugestywnie oddał w tej pracy B. Mannfeld nastrój mroźnego, zimowego poranka przed jedną z bram miejskich Koźuchowa. Kamienne i tynkowane mury budowli – kamiennego mostu nad fosą, bastei przy Bramie Krośnieńskiej, kilku domów i wieży kościoła farnego – oświetla, niejako rozgrzewa wschodzące słońce. W cieniu pozostaje zamazana fosa oraz ośnieżone drzewa i krzewy na jej brzegach. Ożywiają ten pejzaż dzieci ślizgające się na lodzie, dym ulatujący z kominą baszty oraz – w pewnym sensie, symbolicznie – figura św. Jana Nepomucena na moście.
- ♦ Wbrew tytułowi, głównym tematem pracy nie jest widoczny w oddali dawny zamek koźuchowski, przekształcony w XVII w. na klasztor karmelitów, a po ich sekularyzacji na początku XIX w. na zbrojownię. Praca ukazuje głównie najbardziej efektowny fragment powstałego w pierwszej połowie XIV w. murowanego systemu obronnego Koźuchowa. Zdublowano go na przełomie XV i XVI w., wznosząc niższy mur zewnętrzny z bastcjami. Bram strzegły okazałsze basteje, z których jedyna zachowała się w zachodniej części lokacyjnego miasta. Akwarela B. Mannfelda przedstawia jeszcze fosę, częściowo zasypaną na przełomie XIX i XX w.
- ♦ **ZABP-ZG**, s. 42; **Kowalski 1987**, s. 109-110; **Kowalski 1994**, s. 65-67; **Andrzejewski & Szukielowicz**, *passim*.

27. Kościół św. Wawrzyńca w Krynicznie koło Środy Śląskiej.

- ♦ *Krintsch bei Neumarkt*; 20 x 13,3; nr inw. VII-11867.
- ♦ W akwareli uderzają bardzo żywe kolory: głęboki, nasycony błękit nieba kontrastuje przede wszystkim ze zgaszoną czerwienią dachów, chat, płotu i wiejskiej drogi, w mniejszym stopniu z żółcią elewacji kościoła ukazanego od południowego-zachodu. Skalę użytych barw wzbogacają zielenie trawy i korony drzewa, ostaniającego drewniany krucyfiks przed kościołem.
- ♦ Kościół wzniesiono w latach 1743-1752, następnie restaurowano na początku XX w. oraz w latach 1960-1961.
- ♦ **Lutsch**, Bd. II, s. 471; **ZABP-W**, s. 100; **Pilch**, s. 123.

28. Kościół farny św. Piotra i Pawła w Lewinie Brzeskim.

- ♦ *Loewen*; 20 x 14,6; nr inw. VII-11814.
- ♦ W tej dość ponurej w wyrazie akwareli dominują brązy, zgaszone fiolety, czerwienie i zielenie. Wrażenie to potęgują na poły ocienione elewacje kościoła ukazanego od południowego-wschodu oraz silny kontrast ciemnej strefy dolnej kompozycji z jasnym niebem.

- ♦ Świątynię wzmiankowano w 1312 r. Obecna budowla pochodzi zapewne z XIV w. W 1586 r. została spalona. W 1593 r. odbudowano prezbiterium. W 1633 r. spłonęła wieża. Kolejna odbudowa miała miejsce w 1660 r. Kościół, odnawiany w XIX w., 1909, 1937 r., w 1945 r. stracił zwieńczenie wieży i dziś chyli się ku ruinie!
- ♦ **KZSP**, t. VII, z. 1, s. 48-54.

29. Opactwo cysterskie w Lubiążu.

- ♦ *Leubus / [...]*; 14,4 x 21,8; nr inw. VII-11813. Wyst.: **Wrocław 1995 a**. Publ.: **Czechowicz & Żak**, s. 121.
- ♦ Widok opactwa od północnego-zachodu – jeden z najbardziej efektownych w całym zestawie – ma osiemnastowieczne precedensy w postaci sztychów wykonanych według rysunków Friedricha Bernharda Wernera i wydanych przez Johanna Georga Merza w Augsburgu. Jeden z nich to plan widokowy od północnego-wschodu, drugi – widok od południowego-zachodu. Kompozycja B. Mannfelda jest zgoła odmienna. Opactwo widoczne jest z dalszej perspektywy i poprzedzone korytem płynącej tu w sensie kompozycyjnym ukośnie Odry. Mimo to cysterskie założenie nie traci niczego ze swojego ogromu – widziane na tle lasów wyraznym akcentem dachów i wież przecina linię horyzontu. Harmonia pejzażu podkreślona jest układem chmur, które jakby powtarzały na niebie diagonalny układ koryta rzeki.
- ♦ Osadzonych tu w XI w. lub około 1150 r. benedyktynów w 1163 r. zastąpili cystersi. Ich fundowany w 1175 r. przez księcia Bolesława Wysokiego klasztor z czasem rozrósł się, stając się zarazem pierwszą nekropolią śląskich Piastowiczów. Kolejne przeobrażenia jego gotyckiej architektury są dziś mniej czytelne, a to z racji gruntownej rozbudowy w okresie baroku, przypadającej na ostatnią tercję XVIII i pierwsze lata XVIII stulecia. Powstało wówczas jedno z największych opactw w Europie Środkowej. Sekularyzowane w 1810 r., przekształcone w szpital, stopniowo podupadało, aż po kompromitującą dewastację po 1945 r.
- ♦ **Lutsch**, Bd. II, s. 603 i nast.; **Tintelnot**, s. 56 i nast.; **Kutzner**, s. 36-40, 84-85; **Kalinowski 1960**; **Kalinowski 1970**; **Kalinowski 1974**, s. 106-115; **Kalinowski 1977**, s. 78-83; **Pilch**, s. 145-147; **Jażdżewski**; **Łużyńska**, s. 19-50; **A. Harc & L. Harc & Łużyńska**.

30. Portal kaplicy zamkowej w Lubinie.

- ♦ *Portal der Schloß [...] zu Lüben*, sygn. l.d.: *B. M 1871*, na rewersie odpis inskrypcji z portalu: + MO . DO . MCCC . XL . FUDATA . G . h . CAPELLA . A . DUCE . LVDWI' . DNO . LEGNIA . / I . hORE . CORPORIS ET . SAGWIS . DO' . Nh . I . IhV . X' . ET . S . hEDWIG . I . S . MAIA . M.; 27,8 x 18; nr inw. VII-11873. Wzm.: **Lutsch**, Bd. III, s. 195 (V, 37, dwa rysunki o nr. inw. 6483 i 6485). Wyst.: **Wrocław 1995 a**. Publ.: **Czechowicz & Żak**, s. 128.
- ♦ Akwarela, jak kilka innych w zestawie (poz. kat. 14, 37 i 87), prezentuje jeden z gotyckich portali śląskich. Autor ukazał tu także, poprzez uchylone drzwi, fragment wnętrza z modlącymi się ludźmi. Sztafaż wzbogaca siedząca na schodach

przed portalem staruszka prosząca dziecko o jałmużnę. I tu, jak w innych pracach B. Mannfelda, doszukać się można romantycznej paraleli między sceną w tympanonie portalu z adorującymi postać zmarłych Chrystusa książęcymi fundatorami oraz aktualną artystycznie rzeczywistością – postaciami modlących się i proszących o wsparcie. Nostalgiczny nastrój pracy podkreślają zgaszone barwy, głównie szarości, muru kaplicy, chodnika przed nią i krzewów o ciemnozielonych liściach. Żywsze akcenty kolorystyczne stanowią wnętrze kaplicy i suknia dziewczynki – o różnych tonacjach fioletów.

- ♦ Kaplica zamkowa w Lubinie powstała przed 1349 r. na terenie rezydencji z pierwszej połowy XIV w. Jej fundatorem był – jak o tym informuje inskrypcja na portalu – książę Ludwik I brzeski i jego żona Agnieszka, ukazani w tympanonie. Kaplicę zniszczono w XVII w., następnie odnowiono w XVIII i XIX w. oraz poddano konserwacji po 1945 r.
- ♦ **Lutsch**, Bd. III, s. 195; **Karłowska-Kamzowa 1970**, s. 34-47; **Pilch**, s. 148; **Karłowska-Kamzowa 1991**, s. 134.

31. Kościół p.w. Trójcy Świętej w Lubnowie koło Wrocławia.

- ♦ *Libenau bei Auras*; 13,3 x 20,8; nr inw. VII-11871.
- ♦ Skromny, wiejski kościółek ukazano od południa, wśród drzew i nagrobków porośniętego trawą cmentarza. Kolorystycznie praca jest raczej stonowana. Nawet niebo – tak często u B. Mannfelda świetliste i stanowiące ważny element kompozycji – tu nie zwraca większej uwagi. Jedyne silniejszy, choć drobny akcent barwny stanowi postać klęczącej na cmentarzu kobiety.
- ♦ Obecny późnogotycki kościół wzniesiono pod koniec XV w. (przed 1503 r.), dostawiając później niską drewnianą dzwonnice od zachodu.
- ♦ **Lutsch**, Bd. II, s. 619; **ZABP-W**, s. 113; **Czechowicz & Dobrzyński**, s. 134-136.

32. Kościół św. Józefa w Lutynii koło Wrocławia.

- ♦ *Leuthen*; 15,7 x 18,3; nr inw. VII-11869. Wyst.: **Wrocław 1995** a.
- ♦ Jest to jedna z najciekawszych akwarel w całym zestawie, tak z racji kompozycji, jak i kolorystyki. Przedstawia kościół od południowego-zachodu, częściowo przesłonięty drzewami oraz wiejską chałupą i poprzedzony murem cmentarnym z różnymi bastejami. Opadające ku prawej stronie pejzażu płaszczyzny dachów znajdują kompozycyjne przeciwieństwo w postaci wiejskiej drogi biegnącej perspektywnie w głąb, w prawo. Nasycona czerwień ceglanych elewacji świątyni harmonizuje z ugrami, brązami i żółcieniami dachu chałupy, kontrastuje natomiast z nasyconym błękitem nieba, a w mniejszym stopniu z zielenią koron drzew.
- ♦ Kościół wzmiankowany pierwszy raz w 1335 r. Obecny jest budowlą późnogotycką. W pierwszej ćwierci XVI w. powstały fortyfikacje bastejowe wokół kościoła i cmentarza oraz zapewne attyka. Budowla znacznie ucierpiała w grudniu 1757 r. w trakcie bitwy pod Lutynią. W 1869 r. przebudowano kościół według projektu Augusta Stülera.
- ♦ **Lutsch**, Bd. II, s. 472; **Bimler**, Bd. I, s. 71; **ZABP-W**, s. 101; **Rozpędowski 1957**; **Rozpędowski 1968**, s. 72-73; **Pilch**, s. 153-154.

33. Kościół p.w. Niepokalanego Poczęcia Najświętszej Marii Panny w Łomnicy koło Jeleniej Góry.

- ♦ *Lomnitz, Kr. Hirschberg*; 19,1 x 12; nr inw. VII-4745. Wzm.: **Lutsch**, Bd. III, s. 470
- ♦ Autor pracy z jednej strony dążył do ukazania wiejskiej świątyni jak najbardziej monumentalnie, z żabiej perspektywy i od południowego-wschodu, co skutkuje efektem spiętrzenia brył; z drugiej – wprowadził na pierwszym planie elementy jakby kameralizujące kompozycję – krzyże nagrobków cmentarnych, czy wręcz ją trywializujące – ukazane ze znaczną precyzją kwiatki. Skala użytych kolorów jest duża i zawiera się między bielą i błękitem, a zielenią, z ciepłymi żółciami, ugrami, brązami oraz fioletami dachów i elewacji kościoła, a także drogi.
- ♦ Świątynia była wzmiankowana po raz pierwszy w 1369 r. Istniejącą do dziś budowlę wzniesiono w końcu XV w., następnie przebudowano w XVIII w. i restaurowano w XIX w. oraz w 1952 r.
- ♦ **Lutsch**, Bd. III, s. 470; **ZABP-W**, s. 44; **Pilch**, s. 158.

34. Kościół w Łukowicach Brzeskich koło Brzegu.

- ♦ *Laugwitz, Kr. Brieg*; 18 x 13,8; nr inw. VII-11868.
- ♦ Kompozycja tej pracy jest dość typowa dla B. Mannfelda – kościół ukazany od południowego-zachodu, poprzedzony cmentarnym murem, eksponuje fasadę. Praca jest dość bogata pod względem kompozycji barwnej: błękit nieba i szarości chmur znajdują odpowiednik w nieco cieplejszych tonach elewacji kościoła i bardziej nasyconych szarościach i ugrach cmentarnego muru oraz drogi przed nim; kontrastują one wszystkie z zielenią drzew i trawy oraz ceglastą czerwień dachu świątyni.
- ♦ Kościół wzmiankowany od 1347 r. Obecny zbudowano w 1581 r. z fundacji księcia Jerzego II, z tego czasu pochodzi też mur i bramka z attyką. Następnie odbudowano go po pożarze w 1697 r. Z 1723 r. pochodzi wieża, a w 1900 r. odnowiono wnętrze.
- ♦ **Lutsch**, Bd. II, s. 350; **ZABP-O**, s. 7; **KZSP**, t. VII, z. 1, s. 58-59.

35. Kościół św. Jakuba Apostoła w Małujowicach koło Brzegu.

- ♦ *Mollwitz*; 19,9 x 14; nr inw. VII-11875.
- ♦ Kompozycja tej akwareli, przedstawiającej wiejski kościół od strony fasady poprzedzonej barokową bramą cmentarną i stodołą, mogłaby być uznana za uspokojoną, gdyby nie nadciągająca od północnego-wschodu nawałnica. Ciemnoszara chmura wzbogaca skalę barw chłodnych, dopełniona przez nie przesłonięte jeszcze w części jasnoturkusowe, słoneczne niebo. Wyróżniony ciepłymi czerwieniami oraz żółciami kościół i mur cmentarny, a także jesienne kolory korony jednego z drzew, stanowią w głównym stopniu o przeciwstawieniu kameralnego fragmentu wsi przed kościołem nieprzychylniej, budzącej grozę przyrodzie uosobianej przez nadciągającą chmurę.
- ♦ Kościół, noszący pierwotnie wezwanie Wszystkich Świętych, wzmiankowany pierwszy raz w 1288 r. Przed tą datą mogło powstać zachowane prezbiterium. W latach 1309-1354 świątynia znajdowała się pod patronatem wrocławskich do-

minikanek. W początku XIV w. wystawiono korpus. W 1315 r. powstała z fundacji Sambora z Kozanowa kaplica Najświętszej Marii Panny i św. Jakuba (zburzona w 1812 r.). W XV w. (?) nadbudowano wieżę, w stuleciu następnym przeprowadzono remont, w latach 1691, 1714, 1721, 1733, 1860, 1871 i 1933-1937 miały miejsce dalsze renowacje.

- ♦ **Lutsch**, Bd. II, s. 353-363; **KZSP**, t. VII, z. 1, s. 59-84; **ZABP-O**, s. 7-8; **Chrzanowski & Kornecki**, s. 62; **Kozaczewska-Golasz**; **Kozaczewski 1990-1994**, cz. II, s. 21; **DSP II**, cz. 2, s. 157.

36. Fragment stropu kościoła w Małujowicach koło Brzegu.

- ♦ *Mollwitz / Kirchen-Decke*; 16,6 x 11,8; nr inw. VII-11819. Wzm.: **Eysymontt**, s. 103, przyp. 30, przypuszczając, że autorem jest Loeillot de Mars i datując hipotetycznie na 1871 r.
- ♦ Pasowa kompozycja patronowego stropu zawiera elementy zoomorficzne i roślinne, wśród nich rozety z monogramem *IHS*. Skala barwna nie jest tu zbyt bogata. Oprócz czerni występują czerwień w dwóch odcieniach, jasna zieleń, beż i tylko sporadycznie kolor żółty.
- ♦ Strop bywa datowany rozmaicie – na czas przed 1480 r., na lata osiemdziesiąte XV w. początek XVI w. Przypuszczalnie patrony wykonał snycerz-dekorator, być może twórca nie zachowanego ołtarza w kościele małujowickim.
- ♦ **Pszczynski**, s. 103; **Chrzanowski & Kornecki**, s. 116-117; **Eysymontt**. Zob. też lit. w poz. kat. 35.

37. Portal kościoła w Małujowicach koło Brzegu.

- ♦ *Mollwitzer Kirchen, Portal*; sygn. I. d.: *B. Mannfeld 71*; 22,5 x 13,7, nr inw. VII-11876.
- ♦ Widoczny tylko częściowo na poprzednio opisanej akwereli, skryty w kościelnej kručie gotycki portal ukazano nieco przesadnie akcentując jego wertykalizm. Rysunek przekazuje też kolorystykę bogato rozrzeźbionego portalu, będącą zapewne efektem dziewiętnastowiecznych zabiegów konserwatorskich Leoillota de Mars.
- ♦ Portal datowany jest na początek XIV w. Wśród wiejskich źródeł tego typu jest ewenementem nie tylko w skali Śląska.
- ♦ Jak poz. kat. 35.

38. Kościół p. w. Narodzenia Najświętszej Marii Panny w Małuszowie koło Jawora.

- ♦ *Maletsch bei Liegnitz*; 23,4 x 16,1; nr inw. VII-11816. Wzm.: **Lutsch**, Bd. III, s. 413 (d. sygn. 6483 [I, por. poz. kat. 40], VI 37).
- ♦ Małuszowski pejzaż zdaje się epatować nastrojem pogodnego wiosennego dnia – dominuje tu zieleń drzew, krzewów i trawy nad stawem. Nasycone słońcem niebo oraz jasno oświetlony kościół dopełniają to wrażenie, radykalnie odmienne od tego, jakie wywiera na przykład praca dotycząca kościoła w Małujowicach (poz. kat. 35).

- ♦ Kościół wzniesiono w XV w., rozbudowano go następnie w XVII w. i przebudowano na początku XX w.
- ♦ **Lutsch**, Bd. III, s. 413; **ZABP-W**, s. 37; **Pilch**, s. 160-161.

39. Kościół p. w. Niepokalanego Poczęcia Najświętszej Marii Panny w Marciszowie koło Kamiennej Góry.

- ♦ *Wernersdorf b. Landeshut*; 14,9 x 21,1; nr inw. VII-11842.
- ♦ Widoczny na tle Rudaw Janowickich od strony północnej, o wschodzie słońca, sytuowany na skraju wsi niewielki gotycki kościół otoczony kamiennym murem prezentuje się zgoła mistycznie. Akwarela klimatem przypomina nawet niektóre prace Caspara Davida Friedricha. Szarości i błękity gór oraz murów, a także zielenie roślinności przełamane zostały fioletami, w związku z czym, mimo iż przeważnie ocienione, zdają się ocieplać tonację kolorystyczną całości. Podobnie jest z surowym błękitem nieba, rozświetlonym od wschodu żółtym blaskiem niewidocznego słońca. To kolorystyczne balansowanie między tonami ciepłymi i zimnymi, wręcz pewne niezdecydowanie, jest istotną cechą marciszowskiego pejzażu B. Mannfelda.
- ♦ Kościół wzmiankowany pierwszy raz w 1335 r. Datowany jest on na około 1378 r. Następnie był rozbudowany w XVI w., a w 1856 r. restaurowany.
- ♦ **Lutsch**, Bd. III, s. 372; **ZABP-W**, s. 51; **Pilch**, s. 161.

40. Kościół św. Andrzeja w Męcince koło Jawora.

- ♦ *Hermannsdorf bei Jauer*; 23,9 x 14,3; nr inw. VII-11799. Wyst.: **Wrocław 1995 a**. Wzm.: **Lutsch**, Bd. III, s. 399 (d. sygn. 6483 [I, por. poz. kat. 38], VI 25).
- ♦ Statyczne ujęcie, z frontalnie ukazaniem od zachodu kościołem, niemal symetrycznie flankowanym po bokach przez drzewa, ożywia scena rodzajowa z dziećmi na placu przed świątynią. Południowe słońce rozświetla jasne niebo i rozbielone żółcie elewacji kościoła, przez co najwyższymi akcentami barwnymi stają się zielenie drzew i traw.
- ♦ Świątynię wzmiankowano po raz pierwszy w 1327 r., wzniesiono w ciągu XIV w., a następnie przebudowano w połowie XIX w.
- ♦ **Lutsch**, Bd. III, s. 399; **ZABP-W**, s. 37; **Pilch**, s. 164; **Szetelnicki**, s. 229-230.

41. Kościół św. Michała Archanioła w Milikowicach koło Świebodzic.

- ♦ *Arnsdorf bei Freiburg*; 23,7 x 16,4; nr inw. VII-11776. Wyst.: **Wrocław 1995 a**.
- ♦ Tak jak w kilku innych przypadkach, B. Mannfeld skomponował pejzaż na zasadzie paraleli między elementami kompozycyjnymi w dolnej i górnej części pracy. Kolisty zarys brzegów tonącego w zieleni stawu z murem cmentarnym za nim znajduje jakby odpowiednik w układzie chmur na niebie. Zwornikiem tych składowych kompozycji jest jasna bryła kościoła, ukazanego od wschodu. Podział na dwie strefy akcentuje rozkład barw, z wyraźną dominacją zieleni u dołu i błękitu u góry.

- ♦ Kościół był wzmiankowany po raz pierwszy w 1318 r., ale pochodzi z okresu wcześniejszego, z ostatniej ćwierci XIII w. W XV w. dobudowano wieżę i narożne przypory prezbiterium. W 1981 r. i 1982 r. restaurowano świątynię.
- ♦ **Lutsch**, Bd. III, s. 171; **ZABP-W**, s. 109; **Kozaczewski 1990-1994**, cz. 2, s. 22.

42. Kościół w Mirocinie Dolnym koło Koźuchowa.

- ♦ *Herzogswaldau-Mittel / bei Freistadt*; 16,7 x 24,7; nr inw. VII-11851. Wyst.: **Wrocław 1995 a**.
- ♦ Ukazany od południa, skromny, choć malowniczy zespół kościelny składa się ze świątyni, wolnostojącej na wschód od niej drewnianej dzwonnicy oraz otaczającego całość kamiennego muru z przyporami. Elementy te, utrzymane w tonacji kolorystycznej brązowej, harmonizują ze zgaszoną zielenią traw, krzewów i drzew, natomiast wyraźnie odcinają się konturem na tle rozbielonego, fioletowo-niebieskiego nieba.
- ♦ Autor błędnie podał nazwę miejscowości – powinien być *Herzogswaldau-Nieder* [...]. W 1485 r. wzmiankowano tu altarystę, ale uważa się – raczej niestudnie – że kościół powstał znacznie wcześniej, na przełomie XIII i XIV w., formy portali i obramień okiennych wskazują na połowę XV w. W XVII w. nadbudowano mury i założono sklepienia.
- ♦ **Lutsch**, Bd. III, s. 90-91; **Kozaczewski 1990-1994**, s. 23-24; **Garbacz 1998 b**.

43. Kościół p.w. Wniebowzięcia Najświętszej Marii Panny w Mirocinie Górnym koło Koźuchowa.

- ♦ *Herzogswaldau-Ober / bei Freistadt*; 15 x 23,7; nr inw. VII-11801. Wyst.: **Wrocław 1995 a**.
- ♦ Akwarelę cechuje rzadko przez B. Mannfelda stosowane nasycenie partii nieba intensywnymi błękitami, zwłaszcza w prawej części kompozycji, gdzie ukazano ciemne, wysokie chmury. Ograniczają one dopływ światła porannego słońca, w związku z czym dominująca w dolnej strefie pejzażu zieleni jest zgaszona, czasem wpadająca w siną szarość. Na tym tle wyraźnie odcina się biała, nieco oddalona bryła kościoła, ukazanego od północnego-wschodu.
- ♦ Kościół wybudowano w XIV w. W 1522 r. zmieniono wezwanie ze św. Jerzego na maryjne. W połowie XVI w. założono nowe sklepienia oraz postawiono mur cmentarny z bramą. W XVIII w. i w 1957 r. przeprowadzono remonty.
- ♦ **Lutsch**, Bd. III, s. 91-92; **ZABP-ZG**, s. 46-47; **Kowalski 1987**, s. 141-142; **Garbacz 1998 d**.

44. Pałac w Mrowinach koło Żarowa.

- ♦ *Conradswalde*; 14,2 x 28,3; nr inw. VII-11856. Wyst.: **Wrocław 1995 a**.
- ♦ Późnoklasycystyczny, zrujnowany dziś pałac, przedstawił B. Mannfeld od strony fasady, od południa. Ta stosunkowo niewielka budowla uległa tu zmonumentalizowaniu, a jej bryła – dzięki wprowadzeniu światłocienia – jawi się jako zróżnicowana. Ramę dla widoku pałacu o jasnych elewacjach tworzą drzewa na pierwszym planie, tło – jasnoturkusowe niebo.

- ♦ Jakaś rezydencje wzmiankowano tu po raz pierwszy w 1800 r. Obecny pałac wznosił lub gruntownie przebudował poprzedni Karl Friedrich von Kulmitz. Stało się to w latach 1870-1871, zatem praca B. Mannfelda dokumentuje budowlę zupełnie nową.
- ♦ **Ciesielski**, s. 69-70.

45. Rynek w Nysie.

- ♦ *Neisse*; sygn. l.d.: *BM* [wiązane] 71; 20,4 x 15; nr inw. VII-11877. Wyst.: **Wrocław 1995 a**. Publ. **Czechowicz & Żak**, s. 73. **Donop**, s. 55, poz. kat. 301ª wzm. rysunek tuszem *Marktplatz in Neisse* z 1869 r., różny od niniejszego, ale może o podobnej kompozycji. Znana jest też litografia H. Putza z Wrocławia *Der Marktplatz in Neisse*, wydana nakładem księgarni F. Kucha w Nysie, egz. w Muzeum w Nysie, nr inw. MNNa Sa 2400, być może wykonana według wzoru B. Mannfelda.
- ♦ Niezwykle, wręcz mozaikowo barwny pejzaż miejski z Nysy jest zapisem zabudowy i klimatu rynku późnym popołudniem. Plac ten ukazano z południowo-zachodniego narożnika. Widać tu barokową fontannę, zabudowę bloku śródrynkowego z Domem Wagi i wieżą ratusza jako dominantą całej kompozycji, a w tle – fasadę kościoła farnego wraz z dzwonnica.
- ♦ Zdziesiątkowana przez barbarzyńskie powojenne zniszczenia zabudowa nyskiego rynku koncentrowała się wokół ratusza z wysoką, gotycką wieżą pokrytą kamienną dekoracją maswerkową. Jednym z najcenniejszych składników tej zabudowy był (zrekonstruowany po wojnie) renesansowy Dom Wagi z 1604 r., z bogatą dekoracją rzeźbiarską fasady o treściach moralizatorskich. Widoczna na pierwszym planie fontanna powstała w latach 1700-1701, podkreślając włoskie akcenty w zabudowie głównego placu miejskiego, koegzystujące z gotyckim masywem fary i monumentalnej dzwonnicy. Te dwa niejako przeciwstawne komponenty zdają się odpowiadać utartemu stereotypowi postrzegania Nysy, określanej wszak od lat jako „śląski Rzym”.
- ♦ **KZSP**, t. VII, z. 9, s. 129-130, 142; **Kębliwski**, s. 207-212, 246-278; **Chrzanowski & Kornecki**, s. 167.

46. Kościół św. Piotra i św. Pawła w Obórkach koło Brzegu.

- ♦ *Schoenfeld bei Brieg*; 14 x 21,6; nr inw. VII-11895. Wyst.: **Wrocław 1995 a**.
- ♦ Nasycony światłem widok kościoła w skrócie perspektywicznym, od południowego-wschodu, ma w sobie wiele dynamiki spotęgowanej wrażeniem wywieranym przez siatkę szkieletowej konstrukcji budowli, grą tworzących ją linii pionowych, poziomych i ukośnych. To wrażenie wewnętrznej ruchliwości pogłębia żywa, choć – poza błękitem nieba – pozbawiona jaskrawych akcentów kolorystyka pejzażu.
- ♦ Kościół wzmiankowany już w 1335 r. W 1534 r. stał się on świątynią ewangelicką. Obecny wzniesiono zapewne w XVI w., przebudowując go wielokrotnie potem w XVII i XVIII w. W 1755 r. lub raczej 1865 r. dostawiono wieżę. W 1961 r. był opuszczony.

- ♦ **Lutsch**, Bd. II, s. 366; **KZSW**, t. VII, z. 1, s. 70-71; **ZABP-O**, s. 8; **Chrzanowski & Kornecki**, s. 116.

47. Kościół farny p.w. Matki Bożej Pocieszenia w Oławie.

- ♦ *Ohlau*; 20,9 x 13,9; nr inw. VII-11880.
- ♦ Widoczny między dwoma domami kościół ukazano od południowego-wschodu, w pełnym słońcu, wydobywającym i podkreślającym ciepłe tonacje barwne elewacji oraz ulicy. Zgaszone czerwienie, ugry, fioletole, róże i żółcie zdecydowanie zdominowały kolorystykę akwareli i zdają się także wpływać na silnie rozbielony fiolet chmur. B. Mannfeld, dążąc do zmonumentalizowania architektury, przesadnie pomniejszył wozy na ulicy i stojące przy nich postacie ludzkie, co jest szczególnie rażące w kontekście wielkości otworów w fasadzie domu w lewej części akwareli.
- ♦ Do gotyckiego prezbiterium dostawiono w latach 1587-1589 korpus nawowy z wieżą, którą w latach 1691-1692 zwieńczono nowym hełmem, zniszczonym w 1881 r. Pięć lat później powstał nowy hełm, do dziś zachowany. Wartość ikonograficzna akwareli jest znaczna, dokumentuje ona bowiem stan kościoła, a zwłaszcza jego wieży, przed neogotycką przebudową.
- ♦ **Lutsch**, Bd. II, s. 378-400; **ZABP-W**, s. 91; **Pilch**, s. 189; **Harasimowicz**, s. 31.

48. Kościół św. Marii Magdaleny w Osieku koło Oławy.

- ♦ *Hennersdorf, Kr. Ohlau*; 13,9 x 17,4; nr inw. VII-11798. Wyst.: **Wrocław 1995 a**.
- ♦ Akwarela przedstawia widok kościoła od północy, piętrowy dom – zapewne plebanię – po prawej i fragment ogrodzenia z prawej strony. Niewyszukana kompozycja zyskuje jednak na atrakcyjności dzięki skali i żywości użytych barw: czerwieni i fioletów bryły kościoła i płotów, żółci elewacji domu i wiejskiej drogi, zieleni licznych drzew oraz chłodnych barw sinoniebieskiego nieba.
- ♦ Kościół wzmiankowany po raz pierwszy w 1250 r. Obecną, późnogotycką budowlę wzniesiono około 1540 r. (portal z datą 1542). W 1755 r. miała miejsce przebudowa, a na początku XX w. – restauracja.
- ♦ **Lutsch**, Bd. II, s. 371-372; **ZABP-W**, s. 91; **Pilch**, s. 191.

49. Kościół p.w. Podwyższenia Krzyża Świętego w Piotrowicach Świdnickich koło Żarowa.

- ♦ *Peterwitz bei Saarau*; 16 x 23,2; nr inw. VII-11882. Por. poz. kat. 103.
- ♦ Ten pejzaż pokazuje, jaką rolę w pracach B. Mannfelda, a zwłaszcza w kompozycji barwnej, odgrywa światło. Gama kolorów jest tu duża – brązy, przełamane fioletole i zielenie, żółcie i sinoszare błękity oraz czerwień zwieńczenia wieży kościoła – a jednak budowany właśnie kolorem nastrój pracy jest raczej ponury, ospały. Ma na to wpływ brak wyraźnej dominanty kompozycyjnej. Bryła kościoła ukazanego od południa niemal w całości schowana jest za drzewami, przez co centralnym elementem pejzażu staje się zamknięta brama cmentarna.
- ♦ Kościół, wzniesiony w połowie XIII w., pośrednio wzmiankowany w 1266 r. Prawdopodobnie około 1500 r. dobudowano wieżę i zakrystię. Przybudówki przy pół-

nocnej elewacji nawy mają charakter nowożytny. W latach 1961-1962 r. miał miejsce gruntowny remont budowli.

- ♦ Lit.: **Biedermann**; **Lutsch**, Bd. II, s. 184; **Radler**; **ZABP-W**, s. 91; **Pilch**, s. 199; **Kozaczewski 1990-1994**, cz. III, s. 7-8.

50. Kościół p.w. Najświętszego Serca Pana Jezusa w Pogorzeli koło Brzegu.

- ♦ *Pogarell, Kr. Brieg*; 15 x 16,8; nr inw. VII-11827. Wyst.: **Wrocław 1995 a**.
- ♦ Kompozycja barwna tej pracy jest na tle innych w serii dość niezwykła. Uwagę zwraca przede wszystkim ciemna, ale zarazem wyrazista, silnie nasycona zieleń trawy porastającej przykościelny cmentarz. Ujęty dwoma drzewami i ukazany od południowego-wschodu kościół oświetlony jest światłem zachodzącego słońca, wydobywającym intensywność czerwieni dachów i ceglanych elewacji oraz żółci tynkowanej wieży i kruchty. To bardzo silne skonstrastowanie dopełnia jasnofioletowe niebo, im niżej, tym bardziej wpadające w żółcie i nasycone, ciepłe fioletole.
- ♦ Kościół wybudowano w trzeciej tercji XIII w. Pierwsza o nim wzmianka pochodzi z 1272 r. Około 1600 r. dostawiono wieżę, później nadbudowaną. Zbarokizowany kościół remontowano w 1891 r.
- ♦ **Lutsch**, Bd. II, s. 364; **KZSP**, t. VII, z. 1, s. 73-74; **ZABP-O**, s. 8-9; **Kozaczewski 1990-1994**, cz. III, s. 9.

51. Kościół p.w. Serca Jezusowego w Poniatowie koło Wałbrzycha.

- ♦ *Seitendorf bei Waldenburg*; sygn. l.d.: *BM*[wiązanej]. 71.; 20,9 x 13,6; nr inw. VII-11837.
- ♦ Kościół, z którego widać właściwie tylko korpus z wieżą, ukazano od południa. To w zasadzie statyczne ujęcie zyskuje na dynamice dzięki znacznemu pochyleniu skarpy poniżej świątyni i ukazaniu wzniesionego na tej znacznej pochyłości muru cmentarnego z przyporami, który zdaje się osuwać ku niewielkiemu stawkowi. W kolorystyce wyodrębniają się trzy strefy: dolna – z brązami wchodzącymi czasem w czerwienie i ugry, środkowa z dominacją zieleni i górna, szarofioletowym kościołem niemal zlewająca się z bielą i błękitem nieba.
- ♦ Kościół wzmiankowany po raz pierwszy w 1335 r. Obecny, późnogotycki, wzniesiono w pierwszej połowie XVI w. i przebudowano prawdopodobnie w drugiej połowie XVIII w.
- ♦ **Lutsch**, Bd. II, s. 258; **ZABP-W**, s. 119.

52. Kościół św. Józefa w Pożarzysku koło Żarowa.

- ♦ *Poseritz-Hohen*; 14,9 x 22,5; nr inw. VII-11884. Wyst.: **Wrocław 1995 a**.
- ♦ Kompozycja jest tu schematyczna: otoczony murem kościół z dala od wsi, w grupie kilku drzew, na wzniesieniu. Budowlę ukazano od północnego-wschodu, a kompozycję urozmaica polna droga biegnąca diagonalnie od środka ku lewej krawędzi pejzażu. W kolorystyce dominują zielenie i brązy, a w strefie nieba – jasne błękity.
- ♦ Kościół wzmiankowany pierwszy raz między 1190 a 1201 r. Obecną budowlę wzniesiono w połowie XIII w., dostawiając w XV w. (?) zakrystię. W 1852 r. na

miejscu kaplicy południowej zbudowano wieżę, a w 1980 r. odbudowano kościół po zniszczeniach wojennych.

- ♦ **Lutsch**, Bd. II, s. 187; **ZABP-W**, s. 110; **Pilch**, s. 205-206; **Kozaczewski 1990-1994**, cz. III, s. 11; **Szetelnicki**, s. 183-184; **Ciesielski**, s. 74-75.

53. Kościół p.w. Narodzenia Najświętszej Marii Panny w Psarach koło Oławy.

- ♦ *Hunern bei Ohlau. / kath. Kirche*; 15,1 x 22; nr inw. VII-11852. Wyst.: **Wrocław 1995 a**. Zob. poz. kat. 54.
- ♦ Psarski pejzaż należy do najbardziej malowniczych w zestawie. Ukazany w zimowej szacie od północnego-wschodu kościół oraz fragment pałacu poprzedza szeroka wiejska droga biegnąca ukosem w prawo, w głąb. W zestawie barw dominuje biel, różne odcienie szarości, błękitów i fioletów, ale tę monotonię rozbijają ostre i gięte linie gałęzi drzew oraz krzewów. Centrum kompozycyjnym staje się czerwony dach kościoła – jedyny żywszy akcent barwny.
- ♦ Kościół powstał około 1713 r. i był restaurowany w początku XX w. Około 1800 r. stanęła przy nim kaplica grobowa.
- ♦ **Lutsch**, Bd. II, s. 373; **ZABP-W**, s. 92; **Pilch**, s. 211-212; **Szetelnicki**, s. 248-249.

54. Kościół ewangelicki w Psarach koło Oławy.

- ♦ *Hunnern, bei Ohlau / ewang. Kirche*; 12,9 x 18,1; nr inw. VII-11807. Zob. poz. kat. 53.
- ♦ Frontalny widok drewnianego kościoła od zachodu czyni kompozycję statyczną i schematyczną, w dodatku obciążoną – jak widok kościoła w Oławie – błędem perspektywicznym (zbyt mała skala świątyni i muru przed nią w stosunku do jadącego drogą wozu). Nasycone i raczej ciemne barwy elewacji budowli, otaczającej jej zieleni, muru i drogi, a zatem brązy, zielenie i filety, silnie kontrastują z jasnym błękitem nieba.
- ♦ Szkieletowo-drewniana budowla nie zachowała się, a czas jej powstania nie jest znany z literatury. Sądząc z niektórych form (np. hełm wieży), być może pochodzi ona z końca XVIII w. Istnienie świątyni ewangelickiej w Psarach mamy potwierdzone w 1828 r.
- ♦ **Knie 1845**, s. 244.

55. Kościół p.w. Wniebowzięcia Najświętszej Marii Panny w Radeczu koło Brzegu Dolnego.

- ♦ *Seifersdorf bei Dyrenfurth*; 14,5 x 18,7; nr inw. VII-11836.
- ♦ Kompozycja nawiązuje jeszcze do schematów biedermaierowskich: bryła ukazanego od wschodu kościoła ujęta jest z jednej strony przez drzewo na pierwszym planie. Wyraźny akcent barwny stanowi sztafaż na pierwszym planie (czerwień, fiolet), pośrodku, poza tym dominują zielenie, wpadające w szarość fioletole elewacji świątyni i błękit nieba.
- ♦ Kościół parafialny w Radeczu p.w. Panny Marii wzmiankowany w 1353 r., później parafię przeniesiono do pobliskiego Warzunia (ob. w granicach Brzegu Dolnego).

Dzisiejszy kościół wzniesiono w 1891 r., praca B. Mannfelda jest zatem cennym źródłem obrazowym do wyglądu poprzedniej budowli.

- ♦ **Lutsch**, Bd. II, s. 625; **Neuling**, s. 298.

56. Kościół św. Szymona i Judy w Rogoźnicy koło Strzegomia.

- ♦ *Gros-Rosen*; 17,3 x 12,5; nr inw. VII-11786.
- ♦ Pejzaż charakteryzuje bardzo konwencjonalna kompozycja elementów krajobrazu (kościół od południa pośród drzew porastających cmentarz) i barw (zieleni, biel i brąz bryły świątyni, szarobiałe niebo). Kościół wydaje się być zaniedbany, a wrażenie to potęguje porzucona w trawie kamienna płyta nagrobkowa na pierwszym planie.
- ♦ Proboszcza rogoźnickiego wzmiankowany w 1291 r. i mniej więcej w tym okresie wzniesiono kościół, dodając w XVI w. wieżę i zakrystię, następnie odbudowano go po pożarze w 1675 r. i odnawiając w 1963 r.
- ♦ **Lutsch**, Bd. II, s. 270; **Pilch**, s. 219; **Kozaczewski 1990-1994**, cz. III, s. 15-16.

57. Kościół w Rusku koło Środy Śląskiej.

- ♦ *Rauske bei Maltsch*; 21,2 x 14,1; nr inw. VII-11886. Wyst.: **Wrocław 1995 a**.
- ♦ W kompozycji, obok dominacji brązów, żółci i fioletów budynków oraz chmur, uwagę zwraca silny akcent poziomy muru cmentarnego, kontrastujący z pionowymi wektorami bryły (przypory, okna, wieża) ukazanego od wschodu kościoła.
- ♦ Kościół wzmiankowany być może już w XIV w., na pewno istniał on tu w 1479 r., taką bowiem datę nosił dzwon. Gotycką budowlę przebudowano w XVIII w., w 1945 r. uległa ona zniszczeniu i pozostaje w ruinie.
- ♦ **Lutsch**, Bd. II, s. 483-484.

58. Kościół św. Katarzyny w Rybnicy koło Jeleniej Góry oraz fragment wsi.

- ♦ *Reibnitz*; 13,8 x 21,3; nr inw. VII-11887.
- ♦ Rozległy widok od północnego-wschodu przedstawia kościół z plebanią otoczone murem cmentarnym oraz kilka domów wiejskich wokół, a wszystko to na tle Karkonoszy, z Kowarskim Grzbietem, Śnieżką i Smogornią na horyzoncie. W kolorystyce dominują zieleni i błękity, na tle których wyróżniają się białawe elewacje budynków i ich czerwone lub brązowe dachy.
- ♦ Kościół, wzmiankowany od 1369 r., wzniesiono wcześniej, w ostatniej ćwierci XIII w., a następnie w pierwszej połowie XVI w. dodano wieżę i zakrystię, przebudowując go następnie w XVIII w. oraz w 1913 r.
- ♦ **Lutsch**, Bd. III, s. 470; **ZABP-W**, s. 45; **Pilch**, s. 224; **Kozaczewski 1990-1994**, cz. III, s. 18.

59. Kościół św. Jana Chrzyciela w Rychnowie koło Namysłowa.

- ♦ *Reichen bei Namslau*; 14,7 x 20,5; nr inw. VII-11888. Wyst.: **Wrocław 1995 a**. Wzm.: **Degen & Bleyl & Werbig & Focke**, s. 173 (rysunek w Bd. V, s. 51, autorzy datują go na 1871 r.).

- ♦ Kościół ukazano od południowego-wschodu, wśród licznych drzew. Kolorystyka niektórych z nich – zielenie wpadające w żółcie – zdaje się świadczyć, że mamy do czynienia z wczesną jesienią.
- ♦ Świątynię wzmiankowano po raz pierwszy w 1376 r., obecną wzniesiono na przełomie XV i XVI w. W 1719 r. powstała wieża, w 1833 r. – kruchta południowa. W 1909 r. budowlę odnowiono. Na akwarceli zwraca uwagę spora liczba renesansowych płyt nagrobnych.
- ♦ **Lutsch**, Bd. II, s. 508; **Degen & Bleyl & Werbig & Focke**, s. 173-176; **ZABP-O**, s. 41; **KZSP**, t. VI, z. 7, s. 52-53.

60. Kościół p.w. Matki Bożej Częstochowskiej w Siecieorzycach koło Kożuchowa.

- ♦ *Rückersdorf bei Freistadt*; 14,9 x 20; nr inw. VII-11830. Wyst.: **Wrocław 1995 a**.
- ♦ Kościół ukazano typowo, od południowego-wschodu, co przy jego addycyjnej bryle z dwoma kruchtami od południa daje efekt malowniczości. Sprzyja temu wrażeniu zróżnicowanie kolorystyczne elewacji i dachów (żółcie, biele, róże i fioleły, brązy), zdecydowanie odcinających się na tle zielonej trawy oraz błękitnego nieba.
- ♦ Pierwsza, pośrednia wzmianka o kościele pochodzi z 1273 r., kiedy to biskup Tomasz II ekskomunikował tutejszego proboszcza. Z tego okresu – z trzeciej ćwierci XIII w. – pochodzi też kościół, powiększony w pierwszej połowie XVI w. o wieżę i zakrytą oraz przekryty sklepieniem sieciowym (1508 r.), a w okresie baroku dodano kruchtę.
- ♦ **Lutsch**, Bd. III, s. 114-115; **ZABP-Z**, s. 73-74; **Kowalski 1987**, s. 178; **Kozaczewski 1990-1994**, cz. III, s. 20-21; **Garbacz 1999 c**.

61. Słup koło Jawora.

- ♦ *Schlaube bei Jauer*; 16,8 x 23,8; nr inw. VII-11833. Wyst.: **Wrocław 1995 a**.
- ♦ Zimowy pejzaż, jeden z najlepszych w całym zestawie, nie mieści się w konwencji inwentaryzatorskiej i ukazuje całą wieś położoną na wzniesieniu nad Nysą Szaloną, z górującym nad zabudową kościołem w oddali. Z pracy tej wynika, że w 1871 r., dominowały tu zabudowania o konstrukcji szkieletowej. Urzeczony nimi artysta właśnie te wiejskie domy, a nie kościół, uczynił głównym tematem pejzażu, sytuując je na pierwszym planie. Pochmurne, niemal fioletowe niebo jest tu ciemniejsze niż śnieżna pokrywa ziemi, co sprawia, że żółtobrazowe domostwa wyraźnie odcinają się kolorystycznie.
- ♦ Wieś ma starą metrykę, w 1177 r. weszła do uposażenia klasztoru w Lubiążu, w 1217 r. wzmiankowano tutejszy kościół. Obecną okazała budowlę sakralną wzniesiono na początku XVI w., następnie przebudowano około 1700 r.
- ♦ **Lutsch**, Bd. III, s. 417; **ZABP-W**, s. 38; **Pilch**, s. 231.

62. Kościół św. Marcina w Solnikach koło Kożuchowa.

- ♦ *Zölling*; 13,6 x 22,3; nr inw. VII-11850. Wyst. **Wrocław 1995 a**.

- ♦ Kompozycja elementów pejzażu tej pracy zbliżona jest do widoku Borzygniewa (poz. kat. 4), w tym przypadku wrażenie schematyzmu osłabia operowanie kolorem i – co tu szczególnie ważne – światłem. Sytuowany centralnie, na wzniesieniu, wśród wiejskiej zabudowy kościół widziany od południowego-zachodu jest punktowo oświetlony promieniami niewidocznego, ale przebijającego się słońca. Ostry kontrast dla intensywnie żółtej bryły świątyni stanowi ciemna strefa szaroniebieskich pól i łąk wokół wsi i ciemnozielone pobocza drogi na pierwszym planie oraz niebieskie, zachmurzone niebo.
- ♦ Pierwsza wzmianka o kościele pochodzi z lat 1220-1232 i z tego też okresu pochodzi obecna budowla, powiększona następnie w końcu XV w. o wieżę, kaplicę św. Anny od północy i zakrytą. Z XVIII w. pochodzi kruchta południowa.
- ♦ **Lutsch**, Bd. III, s. 101-102; **ZABP-Z**, s. 52; **Przybyłowicz-Staffa**; **Kowalski 1987**, s. 185; **Kozaczewski**, cz. III, s. 23-24; **Zaleska 1999 b**.

63. Kościół św. Jana Chrzyciela w Starej Kamienicy koło Jeleniej Góry.

- ♦ *Kemnitz*; 18 x 11; nr inw. VII-11866.
- ♦ Harmonijna pod każdym względem kompozycja oparta jest na relacji głównego akcentu pionowego, jakim jest smukła wieża kościoła ujęta w ramy drzew po bokach do fragmentu muru cmentarnego. Jasne, białe i żółtawe elewacje kościoła i czerwone dachy subtelnie kontrastują z zielenią koron drzew; zszarzałe fioleły i ugry drogi przed kościołem i muru harmonizują z szarym błękitem i turkusem nieba. Autor, mimo przesłonięcia ukazanej od południowego-wschodu bryły świątyni, zaakcentował główne jej składniki: oprócz wieży korpusu i chóru, także charakterystyczną wieżyczkę schodową przy ich styku.
- ♦ Świątynię wzmiankowano po raz pierwszy w 1370 r. Obecną wzniesiono w końcu XV w., następnie rozbudowano w 1624 r., tworząc szczególnie interesujące rozwiązanie przestrzenno-brytowe części wschodniej. Dalsze przebudowy i remonty miały miejsce w XVIII i XX w.
- ♦ **Lutsch**, Bd. III, s. 467; **Pilch**, s. 240-241.

64. Kościół św. Jadwigi w Starej Koperni koło Żagania.

- ♦ *Küpper bei Sagan*; 17,8 x 24,4; nr inw. VII-11811. Wyst. **Wrocław 1995 a**.
- ♦ Niemal „friedrichowska” kompozycja razi tu pewnym schematyzmem i anachronicznością. Widziany od wschodu, w zimowej scenerii, kościół z wolnostojącą dzwonnica otoczone są murem z bramką i ukazane na tle słońca rozświetlającego niebo szeroką luną, którego odbicie widoczne jest w śniegu. Zdecydowanie dominują tu jasne fioleły i brązy, ale główny akcent barwny z racji centralnego usytuowania i żywości stanowi żółć słonecznej poświaty.
- ♦ W 1318 r. wymieniono tutejszego proboszcza, ale kościół istniał od trzeciej ćwierci XIII w. W okresie baroku otrzymał on zakrytą i kruchtę, przeproto też większe okna.
- ♦ **Lutsch**, Bd. III, s. 145; **ZABP-Z**, s. 98; **Kowalski 1987**, s. 187; **Kozaczewski**, cz. III, s. 25.

65. Kościół św. Stanisława w Starym Zamku koło Sobótki.

- ♦ *Queitsch*; 14,1 x 20,5; nr inw. VII-11885. Wyst.: **Wrocław 1995 a**.
- ♦ O ile kompozycja poszczególnych elementów pejzażu jest typowa – wiejski kościół otoczony murem na niewielkiej wyniosłości, widziany od północnego-zachodu – tak kompozycję barwną charakteryzuje bogactwo i równowaga między jej poszczególnymi składnikami. Czerwienie i brązy ziemi i bryły kościoła przeplatają się z zieleniami o różnych odcieniach i nasyceniu, w tle widoczne są zsiniałe wzniesienia Masywu Ślęży, a niebo – dołem żółte od blasku zachodzącego słońca – im wyżej, tym bardziej staje się niebieskie.
- ♦ Kościół wzniesiono w pierwszej ćwierci XIII w. i przebudowano we wnętrzu około 1600 r. W 1846 r. wzniesiono nową kruchtę, a w latach 1963-1964 przeprowadzono gruntowny remont, w ramach którego zniszczono część zabytkowej substancji budowli i jej wyposażenia.
- ♦ **Lutsch**, Bd. II, s. 189-191; **Świechowski**, s. 62-66; **Degen**, s. 225-232; **Pilch**, s. 244-245; **DSP I**, cz. 2, s. 757-758; **Kozaczewski 1990-1994**, cz. III, s. 27-28; **KZSP**, sn, t. IV, z. 2, s. 126-129.

66. Widok Strupiny koło Żmigrodu.

- ♦ *Stropfen*; sygn. l.d.: *BM* [wiązane]; 15,5 x 21,5; nr inw. VII-11897. Wzm.: **Lutsch**, Bd. II, s. 575.
- ♦ W widoku miasteczka od północnego-zachodu dominację uzyskał kościół. Trzema akcentami wertykalnymi w panoramie miejscowości są ponadto grupy topoli włoskich. Ramy dla rozległego pejzażu stanowią krzewy i drzewa na pierwszym planie, podkreślają one zarazem dominację zieleni w całej jego kompozycji.
- ♦ Położona między Wołowem a Żmigrodem Strupina, widziana tu ze Wzgórz Strupińskich, to jedno z najmniejszych miast śląskich lokowanych w średniowieczu. B. Mannfeld przedstawił miejscowość w kształcie takim, jaki nadano jej w czasie lokacji. Widać tu także kościół parafialny z około 1550 r., zastąpiony w latach siedemdziesiątych XIX w. okazalszą budowlą neogotycką. Pierwotna świątynia miała prostą bryłę: składała się z prostokątnego korpusu z niewielką przybudówką od południa oraz niższego i węższego prezbiterium.
- ♦ **Lutsch**, Bd. II, s. 575-576.

67. Kościół św. Wawrzyńca w Studziencu koło Koźuchowa.

- ♦ *Heinzendorf bei Freistadt*; 14,8 x 22,6; nr inw. VII-11796.
- ♦ Wśród innych akwarel ta zaskakuje nieco kontrastowym kolorytem. Wrażenie to uzyskano nie tyle poprzez zróżnicowanie skali barwnej, co konsekwentnym stosowaniem barw lokalnych: zgaszone fioleły kamieni, muru i elewacji kościoła radykalnie odcinają się od ugru drogi oraz zieleni drzew i krzewów. Ta ostatnia oraz brąz dachu świątyni ostro kontrastują z rozbielonym błękitem nieba. Kościół ukazany jest od południowego-wschodu i ujęty dwoma drzewami. O otaczający budowlę mur opierają się trzy renesansowe nagrobki.
- ♦ Podpis B. Mannfelda jest błędny, nie jest to bowiem Wrociszów, ale odległy o kilka kilometrów Studzieniec. Kościół tutejszy wymieniono po raz pierwszy

w 1376 r., powstał on jednak już w drugiej połowie XIII w., być może w konsekwencji przejęcie wsi w 1255 r. przez kapitułę głogowską. Prawdopodobnie w XIV w. dobudowano nawę, a w XVI w. pozorne sklepienie w chórze. W 1908 r. przeprowadzono gruntowny remont kościoła, kolejny – w 1957 r.

- ♦ **Lutsch**, Bd. III, s. 99; **Kozaczewski 1990-1994**, s. 6.

68. Kościół św. Jadwigi w Stypulowie Dolnym koło Koźuchowa.

- ♦ *Herwigsdorf* [?] *bei Freistadt*; 17,5 x 14,2; nr inw. VII-11800.
- ♦ Dość przygnębiający nastrój akwareli wywołują dominujące tu brązy muru cmentarnego i elewacji ukazanego od wschodu kościoła, a także stan tego ostatniego – z dachami pełnymi dziur. Pejzażu tego nie jest w stanie ożywić ani zieleń krzewów, ani też jasność białobłękitnego nieba.
- ♦ Kościół powstał w pierwszej połowie XIV w., po raz pierwszy wymieniany był w 1379 r. Na początku XVI w. został przesklepiony i rozbudowany. Widoczna na rysunku wieża spłonęła w 1918 r., po czym została odbudowana. Świątynia znana też z rysunku L. Dorsta von Schatzberg z 1848 r.¹⁷¹ (MNWr., nr inw. VII-11498/29).
- ♦ **Lutsch**, Bd. III, s. 88-90; **ZABWP-WZ**, s. 52; **Kowalski 1987**, s. 191.

69. Kościół św. Andrzeja w Szczepanowie koło Środy Śląskiej.

- ♦ *Stephansdorf / bei Neumarkt*; 13,9 x 20,1; nr inw. VII-11838.
- ♦ Kościół, widziany tu od południa, nieomal ginie wśród drzew i sąsiedniej zabudowy, jedynie kontur jego dachów i wieży wyraźnie odcina się na tle jasnobłękitnego nieba.
- ♦ Budowlę wzniesiono w 1571 r. i rozbudowano w 1617 r.. Na początku XX w. miała miejsce restauracja. Kościoła w tej wsi dotyczy jeszcze inna praca B. Mannfelda – akwaforta przedstawiająca brązowy nagrobek Hansa von Kanitz (MNWr., nr inw. VII-14294).
- ♦ **Lutsch**, Bd. II, s. 486-487; **ZABP-W**, s. 102; **Pilch**, s. 257-258.

70. Kościół p.w. Najświętszej Marii Panny w Szydłowcu koło Niemodlina.

- ♦ *Schiedlau*; 20,5 x 14,4; nr inw. VII-11893.
- ♦ Kościół ukazany od południowego-zachodu, poprzedzony murem cmentarnym i otoczony drzewami. Surowa bryła świątyni zdaje się dobrze korespondować z zimowym otoczeniem. W pejzażu starano się zrównoważyć proporcje pomiędzy barwami ciepłymi i chłodnymi: fioletami, różami i żółciami murów oraz błękitem nieba.
- ♦ Kościół wzmiankowany po raz pierwszy w 1447 r. Obecny wznosił w latach 1616-1617 Antonio Rusco z Offen.
- ♦ **Lutsch**, Bd. IV, s. 213-215; **ZABP-O**, s. 46; **KZSP**, t. VII, z. 8, s. 49-50.

¹⁷¹ **B. Czechowicz**, *Śląskie rysunki...*, s. 114, poz. kat. 33.

71. Środa Śląska.

- ♦ *Neumarkt / Pfarrkirche*; 14,3 x 20,2; nr inw. VII-11879. Wyst.: **Wrocław 1995 a.**
- ♦ Ukazana tu od północnego-zachodu Środa Śląska prezentuje się ze swoimi kościołami i ratuszem nader okazale, choć zarazem pejzaż ukazuje to, że miasto nieomal nie rozwinęło się przestrzennie poza zarys średniowiecznych murów – poprzedzają je łąki i zarośla. Zróznicowana kolorystyka jakby zawiera się między dwoma silnymi akcentami barwnymi: ciemnym brązem drogi na pierwszym planie i rozległą plamą błękitnego nieba u góry.
- ♦ Miasto lokowano prawdopodobnie przed 1214 r. W ciągu XIII i XIV w. powstały jego dominanty architektoniczne: romańsko-gotycki kościół farny z wolno stojącą dzwonnica, kościół franciszkański (zob. poz. kat. 111) i ratusz. W ciągu kolejnych wieków miasto rozwijało się głównie w obrębie średniowiecznych murów miejskich.
- ♦ **Kozaczewski 1965; Pilch**, s. 263-264.

72. Sakramentarium w kościele w [Świebodzicach]-Pełcnicy

- ♦ *Zirlau bei Freiburg*; 18,8 x 24,1; nr inw. VII-11848. Wyst.: **Wrocław 1995 a.**
- ♦ Praca ma charakter wybitnie inwentaryzatorski – sakramentarium ukazano dwukrotnie: w widoku z ukosa i z boku. Pokrywa je zielona, niebieska, złotawa i ugrowa polichromia. W dolnej strefie widoczna jest inskrypcja: *ANO DO M CCCC LXX*.
- ♦ Data 1470 jasno określa czas wykonania dzieła.

73. Kościół św. Mikołaja w Świnach koło Bolkowa.

- ♦ *Schweinhaus*; 20,3 x 13,3; nr inw. VII-11896. Wyst.: **Wrocław 1995 a.**
- ♦ Zdecydowanie wertykalny charakter kompozycji warunkuje nie tylko „stojący” format akwareli, ale takie przedstawione na niej elementy, jak wieża kościoła i sytuowana niemal na jej osi smukła topola. Sytuowaną na wzniesieniu świątynię ukazano od północy, towarzyszą jej mur okalający niewielki cmentarz oraz szkieletowy budynek. Niżej i wyżej rosną drzewa. Mimo, iż jest to pejzaż zimowy, niewiele jest tu bieli. Znajdujemy ją na dachach budynków przykrytych śniegiem, poza tym występują brzozy murów i pni drzew oraz jasne fioleły i poszarzałe błękity.
- ♦ Kościół tutejszy wzmiankowano po raz pierwszy w 1318 r., choć przypuszcza się, że ma starszą metrykę. Obecnie istniejącą budowlę wzniesiono około 1570 r., być może z wykorzystaniem murów poprzedniej. Budowlę restaurowano na początku XX w.
- ♦ **Lutsch**, Bd. III, s. 365; **Rozpędowski 1960**, s. 117-120; **ZABP-W**, s. 39; **Pilch**, s. 273.

74. Zamek w Urazie koło Wrocławia.

- ♦ *Auras, Schloß*; 17,4 x 13,2; nr inw. VII-16755. Publ.: **Czechowicz & Dobrzyński**, 4 str. okładki.

- ♦ Widok zamku w Urazie należy do najbardziej ekspresyjnych w całym zestawie, co zdeterminowane jest bez wątplenia walorami ukazanej kreacji architektonicznej. Otoczony z prawej krzewami, a z lewej drzewami, poprzedzony łąką niemal biały budynek ostrym kątem wypiętrza się z morza zieleni. Wrażenie dynamiki bryły architektonicznej potęguje stromy, ciemnobrązowy dach, kontrastujący z pogodnym, nieco zachmurzonym błękitnym niebem.
- ♦ Sytuowany na skraju lokacyjnego miasta, na wzniesieniu nad Odrą, urazski zamek powstał w początkach XIV w., następnie został rozbudowany prawdopodobnie w XV w. Późniejsze rozbudowy z XIX w. nie zatarty jego niezwykłej bryły i układu przestrzennego – budowla zachowała plan trójkąta, ostro – jak to znakomicie ukazał Mannfeld – niczym dziób okrętu napierającego ku nurtowi płynącej tuż obok rzeki.
- ♦ **Lutsch**, Bd. II, s. 599; **Kozaczewski 1955; Morelowski; Pilch**, s. 282; **Grundmann**, Bd. I, s. 114-116; **Czechowicz & Dobrzyński**, s. 201-202; **Chorowska**, s. 116, 136.

75. Kościół św. Wawrzyńca w Wawrzeńczycach koło Kątów Wrocławskich.

- ♦ *Lörzendorf bei Kanth*; 20,9 x 13,6; nr inw. VII-11872. Wyst.: **Wrocław 1995 a.**
- ♦ Jest to jeden z nielicznych nokturnów w omawianym tu zestawie prac B. Mannfelda. Artysta epatuje w nim nastrojem grozy, uzyskany dzięki umieszczonego pośrodku nieba księżycowi w pełni, prześwitującemu zza chmur, jak też dzięki niepokojącemu, nagle urwanemu biegowi wiejskiej drogi znikającej gdzieś za załomem terenu. Widoczny od północy kościół z wieżą znajduje kompozycyjny odpowiednik w topoli po drugiej stronie drogi. Zimowa szata sprawia, że oświetlony blaskiem księżycy śnieg – przeważnie szaroniebieski – jest jaśniejszy od ciemnego nieba. Jeszcze ciemniejsza jest ocieniona bryła kościoła.
- ♦ Kościół erygowano w 1488 r. (?), w końcu XVIII w. groził zawaleniem i w latach 1815-1816 zastąpiony został nowym.
- ♦ **Lutsch**, Bd. II, s. 474; **ZABP-W**, s. 131; **KZSP, sn, t. IV, z. 2**, s. 153-154.

76. Kościół p.w. Matki Bożej w Wilczkowie koło Środy Śląskiej.

- ♦ *Wiltschau bei Maltsch*; 21 x 14,3; nr inw. VII-11898. Wyst.: **Wrocław 1995 a.**
- ♦ Kompozycja poszczególnych elementów pejzażu ociera się o banał. Szpaler wierzby przy drodze, płotek, kościół na porośniętym trawą wzniesieniu, drzewa w tle i niemal czyste niebo głównie dzięki operowaniu różnymi odcieniami zieleni, a także czerni, brązom, ugom, żółciom i błękitowi oraz bieli nabierają jednak wiele małowniczności i uroku. Poszczególne elementy kompozycji pejzażu piętrzą się nad sobą, określając też jego przestrzenną głębię.
- ♦ Kościół wzmiankowano od około 1400 r., a obecny, barokowy powstał około 1705 r., następnie został gruntownie przebudowany i powiększony o wieżę w 1905 r.
- ♦ **ZABP-W**, s. 103; **Pilch**, s. 292.

77. Widok Witoszyc koło Wołowa.

- ♦ *Heinzendorf bei Stroppen*; 15,3 x 27,8; nr inw. VII-11797. Wyst.: **Wrocław 1995 a**.
- ♦ Widok to w zestawie dość nietypowy. Przedstawia wprawdzie kościół, ale jest on tu ledwie widoczny. Zastaniają go bujne drzewa, z jednym, szczególnie rozrośniętym oraz częściowo obumarłym i zdaje się, że to ono jest głównie tematem tej pracy. Wrażenie to wzmacnia niezwykle silnie nasycona zieleń liści i trawy.
- ♦ Wieś wzmiankowana po raz pierwszy w 1288 r., następnie w trzy lata później. W 1353 r. wymieniono po raz pierwszy kościół. W 1845 r. był tu dwór i folwark.
- ♦ **Knie 1845**, s. 219.

78. Kościół p.w. Wniebowzięcia Najświętszej Marii Panny w Wojanowie koło Jeleniej Góry.

- ♦ *Schildau*; 17,9 x 12,4; nr inw. VII-11894.
- ♦ Otoczony drzewami kościół widoczny jest od północnego-wschodu i poprzedzony murem oraz wiejską drogą z dwójką stojących dzieci. Uwagę zwraca korespondencja barw drogi, elewacji świątyni i chmur – z przewagą jasnych brązów, ugrów i żółci.
- ♦ Kościół wzmiankowany po raz pierwszy w 1318 r. Z XIV w. pochodzi prezbiterium, a w drugiej połowie XVI w. wybudowano nawę. Na przełomie XIX i XX w. miała miejsce przebudowa. Remontowano kościół w 1969 r. i po 1978 r.
- ♦ **Lutsch**, Bd. III, s. 432; **Pilch**, s. 297.

79. Pożar dawnego Teatru Miejskiego we Wrocławiu w 1871 roku.

- ♦ sygn. l.d.: *nfeld* . 71. (dzieło zapewne obcięte z lewej strony), rys. tusz., akwl.; 31,8 x 19,7; nr inw. VII-10496. Praca, sądząc z tematyki, rozmiarów i techniki (marginalne użycie koloru w partii balustrady na pierwszym planie oraz płomieni) pierwotnie zapewne nie przynależała do zespołu *Schlesien in Bildern*, ale została do niego wtórnie włączona, być może już w Schlesisches Museum für Kunstgewerbe und Altertümer (zatem po 1900 r.). Wyst.: **Wrocław 1995 b**, Wzm.: *Ulica Świdnicka*; s. 59, poz. kat. 69; **Grzegorzczak 1994**, s. 158.
- ♦ Pożar dawnego teatru miejskiego B. Mannfeld obserwował z górnego tarasu kolumnady na Wzgórzu Liebicha. Praca ta stanowi cenne źródło ikonograficzne dla zabudowy ul. Teatralnej przed powstaniem na niej takich budowli, jak Łażnia Miejska czy dom czynszowy Sachsów. Na pierwszym planie, z lewej, widoczny jest pałac Leipzigerów. Dopiero w głębi wypełnionej tłumem gapiów ulicy widać płonący gmach teatru, z płomieniami sięgającymi kilkadziesiąt metrów ponad jego dachami i jeszcze większą, czarną smugą dymu.
- ♦ Teatr wzniesiono według projektu Carla Ferdinanda Langhansa z lat 1828-1830. Otwarcie nastąpiło w 1841 r., ale spłonął on niebawem w 1865 r. Odbudowę według projektu Carla Lüdeckego zniweczył kolejny pożar w 1871 r., po którym budowlę ukształtował Carl Schmidt. Po 1945 r. przebudowano zachodnią część gmachu.
- ♦ **Grzegorzczak 1994**; **Grzegorzczak 1995**.

80. Kościół św. Jadwigi w [e Wrocławiu-]Jerzmanowie.

- ♦ *Hermannsdorf bei Lissa*; 19,5 x 15,3; nr inw. VII-11860. Wzm.: **Degen**, s. 104 (w zbiorze Bd. V, s. 22).
- ♦ Ukazany z żabiej perspektywy od południowego-wschodu kościół piętrzy się kolejnymi składnikami swej ceglanej bryły: prezbiterium z zakrystią, korpusem z kruchtą oraz wieżą. I tu, jak w wielu innych pracach w zestawie, B. Mannfeld zharmonizował z budowlą niebo, jednak w nieco odmienny sposób. Kierunki „powłóczystych” chmur oraz linii gzymsów i krawędzi dachów kościoła, a także biegnącej przy nim drogi, są ze sobą zbieżne. Mniej harmonijna jest kompozycja barwna, oparta na dominacji czerwieni murów i dachów, a przeciwstawiona szaremu niebu i zgaszonej zieleni roślinności porastającej przykościelny cmentarz.
- ♦ Świątynię wzmiankowano po raz pierwszy w 1316 r. Z pierwszej połowy XIV w. pochodzi obecne prezbiterium, przed 1483 r. wzniesiono nawę z wieżą. W 1706 r. przebudowano renesansową zakrystię, a w w drugiej połowie XIX w. przeprowadzono remonty.
- ♦ **Lutsch**, Bd. II, s. 441; **Degen**, s. 104; **Czechowicz 1997 a**.

81. Kościół św. Michała Archaniola w [e Wrocławiu-]Muchoborze Wielkim.

- ♦ *Mochbern Gros*; 15,7 x 21; nr inw. VII-11874. Publ.: **Rozpędowski 1968**, il. 64; B; *Świątynie Wrocławia*, il. 28. Wzm.: **Degen**, s. 68 (Bd. 5, s. 38).
- ♦ Niewielki dawniej kościół ukazano od północnego-zachodu. Otacza go mur cmentarny z późnorenesansową bramką, a przy prezbiterium rośnie i częściowo je osłania duże drzewo. Pogodne, jasnobłękitne niebo dopełnia atmosfery spokoju i harmonii, jaką na akwareli utrwalił B. Mannfeld.
- ♦ Kościół w ukazanej postaci wzniesiono prawdopodobnie około 1510-1520 r. Z okresu późnego renesansu pochodzi niewidoczny tu fryz oraz mur ze strzelnicami. Ponad trzy wieki później, w latach 1912-1913, kościół przeszło dwukrotnie powiększono od południa, zachowując jednak jego sylwetę od tej strony, z której ukazał go autor prezentowanej tu akwareli.
- ♦ **Knoblich**, s. 154; **Lutsch**, Bd. II, s. 445-446; **Degen**, s. 68-70; **Małachowicz**, s. 88-89; **Czechowicz 1997 b**, s. 44-45.

82. Ruina kościoła św. Mikołaja we Wrocławiu-Szczepinie.

- ♦ 21,1 x 14; nr inw. VII-10487. Publ.: **Czechowicz 1997 c**, s. 40; **Czechowicz 2000**, s. 408. Wyst.: eksponowana w okresie przedwojennym, prawdopodobnie w ramach stałej wystawy *Alt Breslau* w Schlesisches Museum für Kunstgewerbe und Altertümer.
- ♦ Ukazany od północnego-zachodu, zrujnowany kościół, swą posępną, nieco masywną, ceglana bryłą zdominował kompozycję akwareli. Zielone, trawiaste otoczenie budowli oraz błękitne niebo stanowią dla niej kontrastowe tło, choć żywość barw jest w tym przypadku nieco osłabiona działaniem światła w trakcie długotrwałej ekspozycji akwareli przed 1945 r.
- ♦ W 1175 r. wzmiankowano tu kaplicę, która uległa zniszczeniu w 1241 r. W połowie XIII w. powstał nowy kościół, zburzony jednak w 1428 r. przez husytów.

Kolejny powstał w drugiej połowie XV w., w 1486 r. poświęcono jego ołtarz. Świątynię tę przebudowano i ozdobiono w 1697 r., umieszczając m.in. na kruchcie południowej tablicę upamiętniającą fundację. W 1806 r. kościół zniszczono w związku z oblężeniem Wrocławia, a jego ruiny, częściowo służące jeszcze wieronym, zburzono ostatecznie w 1848 r. W latach 1872-1883 powstał nowy, neogotycki kościół, zniszczony w 1945 r. i rozebrany po wojnie. Ponieważ w 1871 r. ruiny przedstawione przez B. Mannfelda kościoła już nie istniały, musiał się on posłużyć jakimś wzorem – ikonografia kościoła św. Mikołaja jest bogata, żadne ze znanych przedstawień nie jest jednak bezpośrednim wzorem dla omawianej akwareli, zatem albo istniał nieznanym dziś przekaz, albo dzieło B. Mannfelda jest kompilacją różnych widoków ruin kościoła.

- ♦ **Knoblich**, s. 31 i nast.; **Lutsch**, Bd. I, s. 83-84; **KSB**, T. III, s. 187; **Czechowicz 1997 c**, **Czechowicz 2000**,

83. Kościół p.w. Wniebowzięcia Najświętszej Marii Panny w Zamienicach koło Chojnowa.

- ♦ *Sanitz bei Haynau*; 15,3 x 20,8; nr inw. VII-11831.
- ♦ Kościół widoczny jest od południa i poprzedzony murem cmentarnym z bramką. Kompozycję barwną cechują tony chłodne: błękity, zimne fioleły, zielenie. Nawet zszarzałe brzozy zdają się przynależać do chłodnej sekwencji barw.
- ♦ Świątynię, wzmiankowaną po raz pierwszy w 1399 r., wzniesiono w latach 1617-1618, być może z wykorzystaniem starszych murów.
- ♦ **Lutsch**, Bd. III, s. 321; **ZABP-W**, s. 152; **Pilch**, s. 335.

84. Kościół w Zielęcicach koło Brzegu.

- ♦ *Grünigen, Kr. Brieg*, 15,7 x 19,2, nr inw. VII-11789.
- ♦ Koloryt nieba i sposób ukazania chmur ocierają się tu o artystyczny infantylizm. Jasna zieleń koron drzew i trawy koresponduje z ceglana bryłą ukazanego od południa kościoła w sposób nieco naiwny – artystyczne walory tej pracy są znakomite, toteż pozostaje ona głównie źródłem ikonograficznym
- ♦ Kościół wzmiankowany był pierwszy raz około 1305 r. Obecny wzniesiono lub rozbudowano na początku XV w. W drugiej połowie XIX . przydano mu wieżę. Spalony w 1945 r., przetrwał w stanie ruiny.
- ♦ **Lutsch**, Bd. II, s. 346; **KZSP**, t. VII, z. 1, s. 82-84; **ZABP-O**, s. 9.

85. Fragment stropu kościoła w Zielęcicach koło Brzegu.

- ♦ *Grünigen / Kirchen-Decken*, 11,8 x 15,5, nr inw. VII-11792. Wzm.: **Eysymontt**, s. 103, przyp. 30, przypuszczając, że autorem jest Loeillot de Mars i datując hipotetycznie na 1871 r.
- ♦ Pasowa kompozycja patronowego stropu zawiera elementy heraldyczne (orzeł na tarczy) i roślinne (astwerk, rozetki). Skala barwna nie jest zbyt bogata. Oprócz bieli i czerni występują czerwień, zieleń oraz sporadycznie żółć i jasny fiolet.
- ♦ Jak. poz. kat. 84.

86. Pałac w Żarowie.

- ♦ *Sora*; 15 x 20,1; nr inw. VII-11892. Wyst.: **Wrocław 1995 a**.
- ♦ Uspokojony, sielankowy, niemal naiwny pejzaż ukazuje neogotycki pałac złożony z dwóch części: ceglanej, o bardziej rozczłonkowanej bryle nawiązującej do gotyckich zamków i drugiej – symetrycznej, pokrytej jasnym tynkiem, o znamionach neorenesansu. Budowlę poprzedza park ze stawem, co warunkuje wprowadzenie do kompozycji kolorystycznej zieleni w różnych odcieniach i błękitu korespondującego z podobnym kolorem nieba.
- ♦ Pałac wzniesiono zapewne krótko przed powstaniem akwareli, być może po pożarze miasta w 1870 r. (por. podobny formalnie pałac w pobliskich Mrowinach z lat 1870-1871 – poz. kat. 44).
- ♦ **Ciesielski**, s. 16-18.

87. Portal kościoła p.w. Świętej Trójcy w Żórawinie koło Wrocławia.

- ♦ *Rotsürben / Seiten Portal*; 18,1 x 12,5; nr inw. VII-11890. Wyst.: **Wrocław 1995 a**. Publ.: **Oszczanowski**, s. 138, il. 5; **Czechowicz & Zak**, s. 117.
- ♦ Wśród kilku w zestawie wizerunków portali (por. poz. kat. 14, 30, 37) niniejszy należy do najciekawszych. Akwarela, ukazując zabytek z ukosa, nie traci niczego ze swojej wartości przekazu ikonograficznego. Przy widocznym fragmencie sinoszarej, tylko dołem oświetlonej elewacji kościoła rosną drzewa i krzewy, wprowadzające do kompozycji barwną ciemną zieleń. Żywe akcenty barwne dwóch postaci sztafażu oraz polichromowanych elementów portalu znacznie ożywiają tę pracę.
- ♦ W ramach późnorenesansowej przebudowy gotyckiego kościoła w latach 1600-1608 wyposażono go między innymi w portale bogato zdobione dekoracją rzeźbiarską przypisywaną Gerhardowi Hendrikowi. Zabytek skandalicznie zniszczył po 1945 r., obecnie trwają próby ratowania tego, co jeszcze się zachowało z tej „perły śląskiego manieryzmu”.
- ♦ **Lutsch**, Bd. II, s. 449-452; **Degen**, s. 250-262; **Pilch**, s. 348-349; **KZSP**, sn, t. IV, z. 2, s. 175-180.

88. Kościół w niezidentyfikowanej miejscowości.

- ♦ *Sct. [?] Brixen O/Schl.*; 13,9 x 22,3; nr inw. VII-11772. Wyst.: **Wrocław 1995 a**.
- ♦ Malowniczy, zimowy pejzaż ukazuje drewniany kościółek na wzniesieniu w otoczeniu drzew oraz budynków lub ich fragmentów: z prawej widoczny jest sterzynowy szczyt lub tylna ściana grobowca, z prawej zapewne kaplica cmentarna i kamienny budynek o trudnej do określenia funkcji. Ciemnobrązowe bryły zabudowań zdecydowanie wyróżniają się na tle śniegu i sinoszarego, rozświetlonego wschodzącym słońcem nieba.
- ♦ Nie udało się zidentyfikować górnośląskiej miejscowości o dawnej nazwie Brixen. Być może leży ona po „czeskiej” stronie Śląska, na co może wskazywać pagórkowate ukształtowanie terenu. Może to być jednak także wieś Brzezina koło Brzegu¹⁷².

¹⁷² Por. *Regesty śląskie*, red. W. Korta, t. IV, 1358-1359, opr. J. Gilewska-Dubis, K. Bobowski, Wrocław – Warszawa [b.r.], s. 26, nr 78.

RYSUNKI

89. Kościół św. Stefana w Boguszycach koło Bytomia.

- ♦ *Boguschütz*, śr.d., w obrębie rys.: *Holzkirche in Boguschütz / Kreis Beuthen*; 22 x 14,1; nr inw. VII-11773.
- ♦ Rysunek jest bardzo szkicowy (por. poz. kat. 94) i ukazuje kościół od strony fasady, frontalnie, wśród drzew.
- ♦ Kościół posiadał gotycki dzwon, co z grubsza określa metrykę jeśli nie budowli ukazanej na rysunku, to jej poprzedniczki.
- ♦ **Lutsch**, Bd. II, s. 429.

90. Kościół p.w. Najświętszej Marii Panny w Brzezynie koło Wrocławia.

- ♦ *Bresa-Gros bei Lissa*, sygn. l.d.: *BM* [wiązane] 71; 12,3 x 19,7, nr inw. VII-11854. Rysunek dołem chyba nieznacznie obcięty.
- ♦ Kościół ukazany od południowego-wschodu, w jasnym słońcu, wśród licznych drzew otaczających przykościelny cmentarz.
- ♦ Kościół wzmiankowany po raz pierwszy w 1335 r. W końcu XV w. powstał chór, szkieletową nawę postawiono w XVII w. Z 1707 r. pochodzi wieża. W XIX i XX w. miały miejsce restauracje budowli.
- ♦ **Lutsch**, Bd. II, s. 464; **ZABP-W**, s. 99; **Pilch**, s. 24.

91. Kościół św. Marcina w Cesarzowicach koło Środy Śląskiej.

- ♦ *Zieserwitz*; 13,4 x 20,1; nr inw. VII-11846. Publ.: **Złat 1955**, s. 74, il. 33.
- ♦ Kościół, ukazany od zachodu, poprzedza bramka w murze z bogatym zwieńczeniem attykowym.
- ♦ Wzmiankowany po raz pierwszy w 1353 r. (1376?), obecny kościół na tym miejscu wzniesiono w połowie XIII w., dostawiając potem, w XVI w., zakrystię. W XVIII w. świątynię przebudowano, dodając kaplicę południową, a następnie restaurowano w XIX i XX w.
- ♦ **Lutsch**, Bd. II, s. 445; **Złat 1955**, s. 74; **ZABP-W**, s. 99; **Pilch**, s. 29-30; **Kozaczewski 1990-1994**, cz. 1, s. 495.

92. Kościół św. Augustyna w Ciechanowicach koło Kamiennej Góry.

- ♦ *Rudelstadt, Kr. Hirschberg*; 19,4 x 12,5; nr inw. VII-11891. Wzm.: **Lutsch**, Bd. III, s. 363.
- ♦ Widoczny za obrośniętą krzewami furką parkanu kościół ukazano od północnego-zachodu. Kompozycję ujmuje arkada utworzona z pnącej roślinności – jakby przetworzony w duchu dziewiętnastowiecznego realizmu motyw późnogotyckiego astwerku.
- ♦ Po raz pierwszy świątynię wzmiankowano w 1335 r. Obecną zbudowano około 1577 r., w 1601 r. otrzymała kaplicę. Remontowano ją w 1964 r.
- ♦ **Lutsch**, Bd. III, s. 363-364; **ZABP-W**, s. 47; **Pilch**, s. 37-38.

93. Dwór w Goli koło Niemczy.

- ♦ Rys. tuszem; 9,5 x 12,2; nr inw. VII-4632. Rys. posłużył za wzór do litografii opublikowanej w „Schlesien Vorzeit in Bild und Schrift”, II, 1875, s. 40, sygn.: *B. Mannfeld fec.* oraz: *Druck & lith. Anst. v. A. Pettinger-Breslau*.
- ♦ Dwór okazano w ujęciu bardziej malowniczym, niż dokumentacyjnym – jako przestronięty schodami i drzewami na pierwszym planie, z budynkiem gospodarczym z prawej.
- ♦ Renesansowa rezydencja powstała około 1580 r., następnie została powiększona w latach 1600-1610 i przebudowana na początku XVIII w. Remontowana w XIX w., po 1945 r. uległa zniszczeniu.
- ♦ **Lutsch**, Bd. II, s. 150-153; **ZABP-W**, s. 26; **Pilch**, s. 66.

94. Kościół Matki Bożej Częstochowskiej w Gościszowie koło Bolesławca.

- ♦ *Giesmannsdorf* oraz w obr. rys.: *Giesmannsdorf (Bunzlau), gegründet 1233*. śr.d. bardzo schematyczny przekrój pionowy podpisany: *Grundriss*; 14,3 x 22; nr inw. VII-11783.
- ♦ Rysunek wyróżnia się bardzo szkicowym charakterem (podobnie jak poz. kat. 89) i przedstawia kościół od południowego-wschodu. U dołu znajduje się mały szkic przekroju poziomego.
- ♦ Kościół powstał w połowie XIII w. W 1595 r. wewnątrz nakryto kasetonowym stropem. W początku XVII w. rozebrano dawną apsydę, przedłużono prezbiterium ku wschodowi, po czym zamknięto je trójbocznie, zużywając pozostały po rozbiorze materiał. Z tego okresu pochodzi też strop w nawie. W XIX w. przeprowadzono remont.
- ♦ **Proböss**; **Lutsch**, Bd. III, s. 556-561; **Tintelnot**, s. 20-21; **Świechowski**, s. 11, 22, 42; **ZABP-W**, s. 13; **Pilch**, s. 70; **Kozaczewski 1990-1994**, cz. 1, s. 77.

95. Kościół p.w. Matki Bożej Częstochowskiej w Jabłonowie koło Wałbrzycha.

- ♦ *Gablau bei Gottesberg*; 20,3 x 13,5; nr inw. VII-11784. Wzm.: **Lutsch**, Bd. III, s. 375.
- ♦ Położony na stromym stoku, niewielki kościół otoczony jest murem cmentarnym i ukazany od południowego-wschodu. Poniżej widać zabudowania wsi oraz drzewa – całość w zimowej scenerii.
- ♦ Kościół pochodzi z drugiej połowy XVI w.
- ♦ **Lutsch**, Bd. III, s. 375; **ZABP-W**, s. 117.

96. Kościół św. Jakuba w Jakubowie koło Głogowa.

- ♦ *Jacobskirch bei Glogau*; 14,5 x 20,1; nr inw. VII-11790.
- ♦ Jaskrawo oświetlony kościół o dwuszczytowej elewacji wschodniej ukazany został od południowego-wschodu, wśród pojedynczych nagrobków cmentarza i otaczających go drzew.
- ♦ Kościół powstał przed 1376 r. W 1506 (1508?) r. powiększono go o kaplicę od północy. W 1735 r. był remontowany.
- ♦ **Lutsch**, Bd. III, s. 47; **ZABP-Z**, s. 6; **Pilch**, s. 85-86.

97. Kościół p.w. Najświętszej Marii Panny w Kiełczynie koło Dzierżoniowa.

- ♦ *Koeltschen*; 20,1 x 13,5; nr inw. VII-11806.
- ♦ Widoczna zza drzew wieża i fragment dachu kościoła piętrzy się nad malowniczym urwiskiem, w tle, za świątynią, zadrzewione wzgórze.
- ♦ Budowlę wzniesiono na początku drugiej trzecji XIII w., około pierwszej o nim wzmianki z 1239 r. W XVI w. dodano wieżę, dwie kruchty i zmieniono wykroje okien. W XIX w. przeprowadzono poważny remont.
- ♦ *Lutsch*, Bd. II, s. 153-154; *Kozaczewski 1990-1994*, cz. 2, s. 11-12.

98. Kościół p.w. Niepokalanego Poczęcia Najświętszej Marii Panny w Maniowie Wielkim koło Kątów Wrocławskich.

- ♦ *Groß Mohnau*; 20 x 14,8; nr inw. VII-11818.
- ♦ Kościół ukazany jest od południowego-zachodu i poprzedzony grupą drzew. Całość kompozycji ujęto w astwerkową arkadę rozbudowaną w części górnej.
- ♦ Świątynię wzmiankowano pierwszy raz w 1335 r. Korpus obecnego kościoła datowany jest na połowę XIV w., prezbiterium – na XV w. W XVII w. korpus przebudowano, w 1861 r. miała miejsce restauracja świątyni.
- ♦ *Lutsch*, Bd. 182; *Degen*, s. 75-77; *ZABP-W*, s. 128; *Pilch*, s. 161.

99. Kościół św. Bartłomieja w Modliszowie koło Wałbrzycha.

- ♦ *Hohgiersdorf, bei Waldenburg*; 13 x 20,1; nr inw. VII-11805.
- ♦ Niewielki kościół ukazano od południa. Stoї on na wzniesieniu i otoczony jest murem cmentarnym. W tle widoczne są Góry Wałbrzyskie.
- ♦ Czternastowieczny kościół wzmiankowano po raz pierwszy w 1318 r. Przebudowano go w XVI w., później kilkakrotnie remontowano i odnawiano.
- ♦ *Pilch*, s. 171-172.

100. Kościół św. Michała Archanioła w Michalicach koło Namysłowa.

- ♦ *Michelsdorf bei Namslau*; 13,5 x 20; nr inw. VII-11817. Wzm. i publ.: *Degen & Bleyl & Werbig & Focke*, s. 110, il. 202 (il. 21).
- ♦ Drewniany kościół usytuowany jest na niewielkim wzniesieniu i przedstawiony od północnego-wschodu. Otaczają go pojedyncze topole włoskie. W oddali, w perspektywie wiejskiej drogi, widoczne są zabudowania chłopskie
- ♦ Wzmiankowany od 1288 r., obecny kościół zbudowano tu w 1614 r. W 1730 r. otrzymał on nową wieżę. Remont budowli przeprowadzono w 1840, 1863-1865 i 1914 r.¹⁷³
- ♦ *Lutsch*, Bd. IV, s. 500; *Degen & Bleyl & Werbig & Focke*, s. 110; *KZSP*, t. VII, z. 7, s. 22.

¹⁷³ W Bibliotece MNWr. znajduje się księga metrykalna parafii w Michalicach: *Liber Ecclesie S. Michaelis in Villa Eigdem In quo Nomina Baptizatorum, Conjugatorum & Defunctorum De Villa S. Michaelis & ei adiunctis Obest & Babuschowitz [...]*, rkps, wpisy od 1664 [metrykalne od od 1667 r.], sygn. 82.

21. B. Mannfeld, widok kościoła św. Michała Archanioła w Michalicach koło Namysłowa, rysunek tuszem. Wg *Degen & Bleyl & Werbig & Focke*.

101. Kościół św. Michała Archanioła w Milinie koło Kątów Wrocławskich.

- ♦ *Fürstenau*; 14 x 19,8; nr inw. VII-11782. Wzm.: *Degen*, s. 47.
- ♦ Przed fasadą widocznego nieco w głębi od południowego-zachodu kościoła stoją dwa domy. Kompozycję rysunku z prawej strony silnym akcentem zamyka grupa widocznych na pierwszym planie drzew.
- ♦ Kościół po raz pierwszy wzmiankowany pośrednio w 1297 r. Obecny, zapewne z pierwszej połowy XIV w., został przebudowany w latach 1677-1679 po zniszczeniach spowodowanych działaniami wojny trzydziestoletniej. W okresie baroku dostawiono kaplicę Świętego Krzyża, przed połową XVIII w. wymieniono dach. Po pożarze w 1824 r. wyremontowany w 1858, 1881-1883, 1929-1932, 1967 i 1977 r.
- ♦ *Lutsch*, Bd. II, s. 467-468; *Degen*, s. 47-50; *KZSP*, sn, t. IV, z. 2, s. 60-61.

102. Kościół św. Anny w Naborowie koło Wołowa.

- ♦ *Neudorf. Kreis Wohlau*; 12 x 19,9; nr inw. VII-11878.
- ♦ Otoczony murem kościół o konstrukcji szkieletowej widoczny jest od południowego-zachodu. Z trzech stron ujmują go grupy drzew, a wejście na teren przykościelnygo cmentarza poprzedza drewniany krzyż.
- ♦ Kościół powstał w XV w. W 1726 r. został przebudowany, w XIX w. był remontowany.
- ♦ *Pilch*, s. 174.

103. Kościoły: ewangelicki i katolicki w Piotrowicach Świdnickich koło Żarowa.

- ♦ *Peterwitz bei Saarau*; 12 x 19,7; nr inw. VII-11881. Por. poz. kat. 49.
- ♦ Widok od południowego-zachodu ukazuje środkową część wsi, z domami na skraju kompozycji oraz szkieletowym kościołem ewangelickim pośrodku i przestronnym częściowo murem i drzewami gotyckim kościołem katolickim.
- ♦ Na temat kościoła katolickiego – zob. poz. kat. 49. Świątynia ewangelicka to typowy fryderycjański *Bethaus*, wzniesiony najpewniej po pierwszej lub drugiej wojnie śląskiej. Budowla nie zachowała się.
- ♦ Zob. lit. w poz. kat. 49.

104. Kościół w Piskorzynie koło Wołowa.

- ♦ *Piskorsine*; 20,2 x 13,5; nr inw. VII-11825.
- ♦ „Ciasno skadrowany” drewniany kościół poprzedza mur, przed którym sztafaż. Świątynię obsadzono drzewami, głównie topolami; ukazano ją od północy.
- ♦ Parafialny w 1845 r., kościół ewangelicki powstał tu prawdopodobnie po 1763 r., a może nawet dopiero u schyłku XVIII w.
- ♦ *Knie*, s. 492.

105. Kościół św. Piotra i Pawła w Raszowie koło Kamiennej Góry.

- ♦ *Reussendorf. Kr. Landeshut*; 13,3 x 20,2; nr inw. VII-11828.
- ♦ Kościół, umieszczony w centrum kompozycji, ukazany jest od południa i poprzedzony murem cmentarnym z bramką. Wokół rosną drzewa, a teren z lewej strony nieco opada ku niżej położonej części wsi.
- ♦ Kościół wzmiankowany pierwszy raz około 1305 r., wzniesiono w drugiej połowie XV w. i restaurowano w XIX w. oraz w 1953 r. Prawdopodobnie w drugiej połowie XVI w. powstała kaplica grobowa Schaffgotschów po południowej stronie nawy.
- ♦ *Pilch*, s. 217.

106. Kościół p.w. Narodzenia Najświętszej Marii Panny w Sadach Dolnych koło Bolkowa.

- ♦ *Baumgarten bei Bolkenheim*; 13,7 x 20,2; nr inw. VII-11770.
- ♦ Kompozycja tego rysunku jest dość konwencjonalna i nawiązuje do schematów biedermeierowskich: na pierwszym planie, z lewej widoczne jest drzewo, w oddali, na wzniesieniu, otoczony murem kościół ukazany od północnego-wschodu, dalej otwarta szeroko przestrzeń oświetlona jasnym słońcem.
- ♦ Kościół wzniesiono w ostatniej ćwierci XIII w., ale pierwsza o nim wzmianka pochodzi z 1318 r. W okresie późnego gotyku dostawiono wieżę i zakrytą. Z XVI w. pochodzi sgraffitowa dekoracja elewacji, a około 1600 r. dostawiono do prezbiterium od wschodu kaplicę grobową – mauzoleum von Tschirnhausów.
- ♦ *Lutsch III*, s. 347; *Kozaczewski 1990-1993*, cz. III, s. 19; *KZSwP, sn, t. IV, z. 2*, s. 141-143.

107. Tak zwane Probostwo w Sobótce-Górcie

- ♦ *Gorkau b. Zobten*; 12,8 x 20; nr inw. VII-11785.
- ♦ Widoczne od południowego-wschodu zabudowania tzw. Probostwa w pełnym słońcu prezentują się nader malowniczo. Placyk przed budynkami ujmują rośle liściaste drzewa, a postacie sztafażu ożywiają całą kompozycję.
- ♦ Powstałe zapewne na przeł. XII i XIII w. jako ośrodek administrowania majątkiem klasztoru wrocławskich kanoników regularnych w okolicach Ślęży, w 1209 r. było wzmiankowane jako dwór. W 1256 r. konsekrowano nowy kościół. W 1439 r. probostwo przeniesiono do parafii św. Jakuba w Sobótce. W drugiej poł. XV w. i w poł. XVI w. do kościoła dostawiono od zachodu budynek mieszkalny. Kolejne rozbudowy miały miejsce przed 1589 r. W 1810 r. sekularyzowane, przeszło w ręce prywatne. Przed 1886 r. przebudowane na neoromantyczny zamek przez Wilhelma Rheniusa, obecnie użytkowane jako ośrodek wypoczynkowy.
- ♦ *Lutsch*, Bd. II, s. 178; *Degen*, s. 59-67; *A. Krzywańska, Sobótka i okolice*, Wrocław [...] 1972, s. 138-149; *Korta*, s. 234 i nast.; *KZSP, sn, t. IV, z. 2*, s. 113-114.

108. Kościół p.w. Wszystkich Świętych w Starym Paczkowie koło Paczkowa.

- ♦ 19,9 x 14,5; nr inw. VII-11824.
- ♦ Ujęty w półkolistą arkadę z ornamentem w przyłuczach, zimowy widok kościoła operuje przewrotnym kontrastem ciemnego nieba i jasnej, ośnieżonej ziemi. Na tym tle zdecydowanie wyróżnia się ciemna bryła ukazanego od wschodu kościoła oraz pień drzewa ujmujący kompozycję w prawej strony
- ♦ Kościół wzmiankowany po raz pierwszy w 1293 r., w 1428 r. został zniszczony przez husytów. Obecny wzniesiono w drugiej połowie XV w., a w 1890 r. poddano go przebudowie, powiększając budowlę od zachodu.
- ♦ *Lutsch*, Bd. IV, s. 139; *KZSP, t. VII, z. 9*, s. 177-178; *Kozaczewski 199-1993*, cz. III, s. 27.

109. Kaplica św. Antoniego w Strzegomiu.

- ♦ *Striegau*; 20 x 13,7; nr inw. VII-11839.
- ♦ Malownicza, rozczłonkowana bryła kaplicy ukazana jest od południowego-zachodu, z przeciwległej strony ulicy pełnej mieszkańców miasta. Budowla ukazana jest w pełnym słońcu, co dodatkowo wydobywa walory plastyczne jej bryły.
- ♦ Została wzniesiona około 1520 r. (przed ok. 1512 r.?), przez świdnickiego architekta Lucasa Schleierwebera. Na początku XX w. była przebudowywana, a ostatnio remontowana.
- ♦ *Lutsch*, Bd. II, s. 82-83; *ZABP-W*, s. 110.

110. Kościół św. Barbary w Strzegomiu

- ♦ *Striegau*; 19 x 13,5; nr inw. VII-11840.
- ♦ Usytuowana w pierzei ulicy świątynia ukazana jest od południowego-zachodu. Oświetlenie od południowego-wschodu powoduje rzucanie na ulicę długich cieni będących najciemniejszymi elementami kompozycji. Im wyżej, zagęszczenie

kreski, a zatem intensywność czerni, a potem szarości maleje, aż do niemal białego nieba.

- Budowla powstała pod koniec XIV w., służąc do 1456 r. jako synagoga. Została następnie przebudowana na początku XVI w. W 1870 r. miała miejsce jej restauracja, kolejna przed kilku laty.
- **Lutsch**, Bd. II, s. 82; **Pilch**, s. 249-250.

111. Kościół pofranciszkański p.w. Świętego Krzyża w Środzie Śląskiej

- *Neumarkt. Kloster-Kirche*; 14,7 x 20; nr inw. VII-111821.
- Odsunięta nieco od osi kompozycji, okazała bryła gotyckiej świątyni, ukazanej od zachodu, z ostrołuczным portalem pośrodku, koresponduje z podobnym w kształcie otworem w murze na pierwszym planie, na prawo od kościoła. Jego biała, podobnie jak wspomniany mur, fasada kontrastuje z ciemną elewacją budynku z lewej strony rysunku.
- Świątynię franciszkańską, dla zakonników wzmiankowanych od 1310 r., wzniesiono tu po 1378 r., kończąc ją już w XV w. Prace restauratorskie miały miejsce w latach 1595, 1620-1675. W 1910 r. rozebrano prezbiterium, następnie odbudowano świątynię w 1933 r.
- **Kozaczewski 1965**, s. 97-104; **Pilch**, s. 264.

112. Kościół św. Mikołaja i Katarzyny w Witoszowie Dolnym koło Świdnicy.

- *Boegendorf bei Schweidnitz*; 13,2 x 20,2; nr inw. VII-11771.
- Usytuowany w centrum kompozycji i widoczny od południa kościół góruje nad zabudową wsi. Daleko w tle, z prawej, widoczny jest zarys Masywu Ślęży.
- Kościół wzmiankowany po raz pierwszy w 1268 r., obecny wzniesiono w drugiej połowie XIV w. i rozbudowano w połowie XVI stulecia (m.in. sklepienia nawy).
- **Lutsch**, Bd. II, s. 171.

113. Kościół św. Katarzyny w Świętej Katarzynie koło Wrocławia.

- *Cattern*; 13 x 20,2; nr inw. VII-11780. Wzm.: **Degen**, s. 141.
- Ukazany od północnego wschodu, w znacznym skrócie perspektywicznym, oświetlony zachodzącym, letnim słońcem i tonący wśród zieleni drzew, kościół poprzedza wiejski cmentarz z dziesiątkami krzyży.
- Kościół wzmiankowany po raz pierwszy w 1257 r. i być może z tego okresu pochodzi obecna budowla. W XV w. otrzymała ona wieżę, po 1720 r. wydłużono prezbiterium, w 1912 r. świątynię restaurowano, po zniszczeniach 1945 r. odbudowano ją w latach 1947-1948.
- **Lutsch**, Bd. II, s. 438; **Degen**, s. 141; **Gołasz & Przybyłowicz-Staffa**; **Pilch**, s. 272-273; **Szetelnicki**, s. 274-276.

114. Kościół p.w. Narodzenia Najświętszej Marii Panny w Turowie koło Wrocławia.

- *Tauer bei Breslau*; 13,8 x 20,7; nr inw. VII-11791. Publ.: **Degen**, s. 295 (Bd. I, s. 91), il. 29 (il. 22).

22. B. Mannfeld, widok kościoła w Turowie, akwarela, zapewne 1871. Wg: **Degen**.

- Tę chyba nie najlepszą pod względem kompozycyjnym pracę B. Mannfelda (błędy w zastosowaniu perspektywy linearnej) cechuje też nieco nachalne „ustarozytnianie” świątyni, nieomal wyabstrahowanej z kontekstu przestrzennego wsi. Kościół ukazany jest od południowego-wschodu, za oskarpowanym murem cmentarnym, otoczony kilkoma chatami i drzewami.
- Kościół po raz pierwszy wzmiankowany w 1265 r. Obecny wzniesiono około 1500 r. Przed 1736 r. wymieniono dach, dalsze remonty miały miejsce w 1796, 1851, 1879, 1868, 1894-1895, 1913 i 1931 r.
- **Lutsch**, Bd. II, s. 455; **Degen**, s. 295-296; **Pilch**, s. 279; **KZSwP**, sn, t. IV, z. 2, s. 146.

115. Kościół p.w. Bożego Ciała w Wierzbicach Wrocławskich koło Wrocławia.

- *Wirwitz am Zobten*; 13,5 x 20,2; nr inw. VII-11844. Wzm.: **Degen**, s. 133 (Bd. I, s. 96).
- Widoczny od południa kościół otacza mur cmentarny z bramką oraz liczne drzewa. Na placu przed świątynią ożywiający kompozycję sztafaż, między innymi jadący wóz konny.
- W 1358 r. wzmiankowany tu plebana. Prezbiterium kościoła pochodzi prawdopodobnie z drugiej połowy XV w., nawa i zakrystia powstały w początku XVI w. W 1540 r. miała miejsce przebudowa związana z dostawieniem masywnej wieży od zachodu, usuniętej około pół wieku później i zastąpionej obecną, małą wieżyczką. Wtedy też podwyższono mury kościoła. dalsze remonty z XVIII, XIX w. oraz z 1958 i około 1975 r. nie przyniosły większych zmian w wyglądzie budowli.

- ♦ **Lutsch**, Bd. II, s. 458; **Degen**, s. 333-335; **Pilch**, s. 291; **KZSwP**, sn, t. IV, z. 2, s. 159-160.

116. Kościół p.w. św. Michała Archaniola w Witoszynie Dolnym koło Żagania.

- ♦ *Hartmannsdorf bei Sagan*; 19,9 x 13,5; nr inw. VII-11802.
- ♦ Rysunek zasadniczo odróżnia się od pozostałych, ukazuje bowiem kościół w czasie deszczu, wręcz ulewy. Wypiętrzoną jakby na przekór ciężkim, skłębionym, ciężącym ku dołowi chmurom świątynię, ukazaną od północnego-zachodu, przesłania dołem mur cmentarny.
- ♦ Tutejsza parafia była wzmiankowana po raz pierwszy w 1346 r. Kościół wzniesiono na początku XIV w., następnie przebudowano w XVI w. Większy remont miał miejsce około 1930 r.
- ♦ **Hoffmann 1939 b**, s. 94-95; **ZABP-ZG**, s. 99-100; **Kowalski 1987**, s. 216.

117. Kościół św. Krzysztofa we Wrocławiu.

- ♦ 20,4 x 14,3; nr inw. VII-4746. Publ.: *Świątynie Wrocławia*; il. 16. Wyst.: **Wrocław 2002**.
- ♦ Kościół ukazany został od zachodu, na tle drobnej zabudowy miejskiej. Widok ujęty jest w półkolistą arkadę z renesansowymi motywami w przyłuczach.
- ♦ Budowlę wzniesiono przed 1409 r. w miejscu starszego kościoła p.w. św. Marii Egipcjanki. W poł. XV w. zmieniono wezwanie na obecne, a w 1461 r. dostawiono wieżę. Dalsze rozbudowy miały miejsce w XVI i XVII w. Zniszczony w 1945 r., został odbudowany w 1959 r. i był remontowany w latach 1996-1997 oraz w 1998 r.
- ♦ **Lutsch**, B. I, s. 69-70; **KSB**, Bd. II, s. 201-204; **Pilch**, s. 316-317.

SKRÓTY BIBLIOGRAFICZNE

(wykaz obejmuje prace cytowane w części katalogowej opracowania)

- Andrzejewski & Szukielowicz** – T. Andrzejewski, Z. Szukielowicz, *Koźuchów. Średniowieczne fortyfikacje*, Nowa Sól 2001.
- Bachmiński** – J. Bachmiński, Bolesławiec, Wrocław – Warszawa – Kraków 1970 (Seria: *Śląsk w zabytkach sztuki*).
- Banaś** – P. Banaś, *Studia nad śląską architekturą protestancką 2. połowy XVII wieku*, „Roczniki Sztuki Śląskiej”, VIII, 1971, s. 34-89.
- Biedermann** – [b. i.] Biedermann, *Geschichtliche Nachrichten über das Kirchspiel Peterwitz. Auf Veranlassung des auf den 9. October 1846 fallendes hundertjährigen Jubelfestes der evangelischen Kirche zu Peterwitz. Schweidnitzer Kreises*, Schweidnitz [1846].
- Bimler** – K. Bimler, *Die schlesische massivem Wehrbauten*, Bd. I, *Fürstenthum Breslau. Kreise Breslau, Naumarkt, Namslau*, Breslau 1939; Bd. II, *Fürstenthum Brieg. Kreise Brieg, Ohlau, Strehlen*, tamże 1941; Bd. III, *Fürstenthum Oels-Wohlau. Kreise Oels, Gross Wartenberg, Trebnitz, Militsch, Wohlau*, tamże 1942; Bd. IV, *Fürstenthum Liegnitz. Kreise Liegnitz, Goldberg, Lüben*, tamże 1943.
- Chojnów** – *Chojnów dawniej i dziś. Szkice i materiały*, red. R. Gładkiewicz, Chojnów – Wrocław 1992.
- Chorowska** – M. Chorowska, *Rezydencje średniowieczne na Śląsku. Zamki, pałace, wieże mieszkalne*, Wrocław 2003.
- Chrzanowski & Kornecki** – T. Chrzanowski, M. Kornecki, *Sztuka Śląska Opolskiego. Od średniowiecza do końca w. XIX*, Kraków [1974].
- Ciesielski** – T. Ciesielski, *Gmina Żarów. Monografia historyczna*, Żarów 1993.
- Czechowicz 1997 a** – B. Czechowicz, *Kościół pomocniczy Św. Jadwigi w Jerzmanowie, ul. Jerzmanowska 96*, [w:] *Atlas architektury Wrocławia*, red. J. Harasimowicz, t. I, *Budowle sakralne. Świeckie budowle publiczne*, Wrocław 1997, s. 44-45.
- Czechowicz 1997 b** – B. Czechowicz, *Kościół parafialny Św. Michała Archaniola na Muchoborze Wielkim, ul. Stanisławowska 87*, [w:] *Atlas architektury Wrocławia*, red. J. Harasimowicz, t. I, *Budowle sakralne. Świeckie budowle publiczne*, Wrocław 1997, s. 44-45.
- Czechowicz 1997 c** – B. Czechowicz, *Dawny kościół parafialny Św. Mikołaja na Szczepinie, nie istnieje*, [w:] *Atlas architektury Wrocławia*, red. J. Harasimowicz, t. I, *Budowle sakralne. Świeckie budowle publiczne*, Wrocław 1997, s. 40-41.
- Czechowicz 2000** – B. Czechowicz, *Kościół św. Mikołaja na Szczepinie*, [w:] *Encyklopedia Wrocławia*, red. J. Harasimowicz, Wrocław 2000, s. 408-409.
- Czechowicz & Dobrzyniecki** – B. Czechowicz, A. Dobrzyniecki, *Miasto i gmina Oborniki Śląskie*, Wrocław 1994 (*Inwentaryzacja krajoznawcza województwa wrocławskiego*, z. 17).

- Czechowicz & Żak** – B. Czechowicz, I. Żak, *Dolny Śląsk. Zabytki. Lower Silesia. Historic Monuments* [album], [Toruń 2000].
- Czihak** – E. v. Czihak, *Denkmäler des Geschlechtes von Saurma und von Sauerma*, „Schlesien Vorzeit in Bild und Schrift”, V, 1894, s. 169-194.
- Degen** – K. Degen, *Die Bau- und Kunstdenkmäler des Landkreises Breslau*, Frankfurt am Main 1964.
- Degen & Bleyl & Werbiak & Focke** – K. Degen, W. Bleyl, V. Werbiak, F. Focke, *Die Bau- und Kunstdenkmäler des Kreises Namslau*, Breslau 1939.
- Donop** – L. von Donop, *Ausstellung der Radirungen von Bernhard Mannfeld in Theodor Lichtenbergs Kunsthandlung Breslau [...]*, Berlin 1890.
- DSP I** – *Sztuka polska przedromańska i romańska do końca XIII wieku*, cz. 1-2, red. M. Walicki, Warszawa 1971 (*Dzieje sztuki polskiej*, t. I).
- DSP II** – *Architektura gotycka w Polsce*, red. T. Mroczo, M. Arsyński, cz. 1-3. Warszawa 1995 (*Dzieje sztuki polskiej*, t. II).
- Eysymontt** – J. Eysymontt, *Patronowy strop kościoła w Małujowicach*, „Roczniki Sztuki Śląskiej”, XI, 1977, s. 99-104.
- Francke** – Cz. Francke, *Dzieje zamków województwa wałbrzyskiego*, „Rocznik Województwa Wałbrzyskiego”, 1989-1991, s. 51-90.
- Garbacz 1998 a** – E. Garbacz, [Kozuchów] *Mury obronne*, [w:] *Czas architekturą zapisany. Zabytki województwa zielonogórskiego*, red. I. Peryt-Gierasimczuk, Zielona Góra 1998, s. 100.
- Garbacz 1998 b** – E. Garbacz, *Mirocin Dolny*, [w:] *Czas architekturą zapisany. Zabytki województwa zielonogórskiego*, red. I. Peryt-Gierasimczuk, Zielona Góra 1998, s. 136-137.
- Garbacz 1998 c** – E. Garbacz, *Mirocin Górny*, [w:] *Czas architekturą zapisany. Zabytki województwa zielonogórskiego*, red. I. Peryt-Gierasimczuk, Zielona Góra 1998, s. 138.
- Garbacz 1999 d** – E. Garbacz, [Siecieboryce] *Kościół p.w. Matki Boskiej Częstochowskiej*, [w:] *Czas architekturą zapisany. Zabytki województwa zielonogórskiego*, red. I. Peryt-Gierasimczuk, Zielona Góra 1998, s. 178.
- Golasz & Przybyłowicz-Staffa** – H. Golasz, G. Przybyłowicz-Staffa, *Kościół w Świętej Katarzynie*, [w:] *Prace naukowe Instytutu Architektury, Sztuki i Techniki Politechniki Wrocławskiej*, 3, seria: Monografie, nr 2, Wrocław 1972, s. 41-69.
- Grundmann** – G. Grundmann, *Burgen, Schlösser und Guthäuser in Schlesien*, Bd. I, *Die mittelalterlichen Burgruinen, Burgen und Wohntürme*, bearb. D. Grossmann, H. Nagossek, Frankfurt am Main 1982, Bd. II, *Schlösser und Feste Häuser der Renaissance*, bearb. von D. Grossmann, Würzburg 1987 (*Bau- und Kunstdenkmäler im östlichen Mitteleuropa*, Bd. I, III).
- Grzegorzczak 1994** – B. Grzegorzczak, *Trzy oblicza wrocławskiego Teatru Miejskiego*, [w:] *Dylematy klasycyzmu. O sztuce Wrocławia i jej europejskich kontekstach*, red. Z. Ostrowska-Kębiłowska (*Acta Universitatis Wratislaviensis*, no 1627, *Historia sztuki*, VIII), s. 135-160.
- Grzegorzczak 1995** – B. Grzegorzczak, *Dawny teatr miejski*, [w:] *Ulica Świdnicka* (zob. niżej), s. 44-47.
- Guerquin 1957** – B. Guerquin, *Zamki śląskie*, Warszawa 1957.
- Guerquin 1984** – B. Guerquin, *Zamki w Polsce*, Warszawa 1984.
- Harasimowicz** – J. Harasimowicz, *Bernard Niuron – budowniczy fary oławskiej*, [w:] *Ludzie Oławy. Studia, szkice i materiały*, red. K. Matwijowski, Wrocław 1992 (*Acta Universitatis Wratislaviensis*, No 1282, *Historia*, XCI), s. 27-40.

- A. Harc & L. Harc & Łużyńska** – A. Harc, L. Harc, E. Łużyńska, *Lubiąż*, [w:] *Monasticon Cisterciense Poloniae*, t. II, *Katalog męskich klasztorów cysterskich na ziemiach polskich i dawnej Rzeczypospolitej*, red. A. M. Wyrwa, J. Strzelczyk, K. Kaczmarek, Poznań 1999, s. 202-218.
- Hoffmann 1937** – H. Hoffmann, *Die katholischen Kirchen des Landkreises Glogau. Eine Führung*, Breslau 1937 (*Führer zu schlesischen Kirchen*, hrsg. von H. Hoffmann).
- Hoffmann 1939 a** – H. Hoffmann, *Die Kirchen der katholischen Pfarrei Hirschberg. Eine Führung*, Breslau 1939 (*Führer zu schlesischen Kirchen*, hrsg. von H. Hoffmann).
- Hoffmann 1939 b** – H. Hoffmann, *Die katholischen Kirchen des Altlandes Sagan. Eine Führung*, Breslau 1939 (*Führer zu schlesischen Kirchen*, hrsg. von H. Hoffmann).
- Jażdżewski** – K. K. Jażdżewski, *Lubiąż. Losy i kultura umysłowa śląskiego opactwa cystersów (1163-1642)*, Wrocław 1992 (*Acta Universitatis Wratislaviensis*, no 1081).
- Kalinowski 1960** – K. Kalinowski, *Barokowe opactwo cysterskie w Lubiążu*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu”, seria: *Historia sztuki*, 2, 1960, s. 79-158.
- Kalinowski 1970** – K. Kalinowski, *Lubiąż*, Wrocław – Warszawa – Kraków 1970 (*Śląsk w zabytkach sztuki*).
- Kalinowski 1974** – K. Kalinowski, *Architektura barokowa na Śląsku w drugiej połowie XVII wieku*, Warszawa – Wrocław – Kraków – Gdańsk 1974.
- Kalinowski 1976** – K. Kalinowski, *Architektura doby baroku na Śląsku*, Warszawa 1976.
- Karłowska-Kamzowa 1970** – A. Karłowska-Kamzowa, *Fundacje artystyczne księcia Ludwika I brzeskiego*, Opole – Wrocław 1970.
- Karłowska-Kamzowa 1991** – A. Karłowska-Kamzowa, *Sztuka Piastów śląskich w średniowieczu. Znaczenie fundacji książęcych w dziejach sztuki gotyckiej na Śląsku*, Warszawa – Wrocław 1991.
- Kębiłowski** – J. Kębiłowski, *Nysa, Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk 1972 (Śląsk w zabytkach sztuki)*.
- Knie 1845** – J. G. Knie, *Alphabetisch-statistisch-topographische Übersichts der Dörfer, Flecken, Städte [...]*, Breslau 1845.
- Knoblich** – A. Knoblich, *Kurze Geschichte und Beschreibung der zerstörten St. Nicolaikirche von Breslau, nebst ihrer Filiale St. Michaelis in Groß-Mochbern und der mit ihnen vereinten St. Corporis-Christi-Kirche in Breslau*, Breslau 1862.
- Korta** – W. Korta, *Tajemnice góry Ślęży*, Opole 1988.
- Kowalski 1987** – S. Kowalski, *Zabytki województwa zielonogórskiego*, Zielona Góra 1987.
- Kowalski 1994** – S. Kowalski, *Miasta Środkowego Nadodrza dawniej. Historia zapisana w zabytkach*, Zielona Góra 1994.
- Kozaczewski 1955** – T. Kozaczewski, *Zamek średniowieczny w Urazie*, „Sprawozdania Wrocławskiego Towarzystwa Naukowego”, 1953, Dodatek 4, Wrocław 1955, s. 1-22.
- Kozaczewski 1965** – T. Kozaczewski, *Środa Śląska*, Wrocław – Warszawa – Kraków 1965 (*Śląsk w zabytkach sztuki*).
- Kozaczewski 1990-1994** – T. Kozaczewski, *Wiejskie kościoły parafialne XIII wieku na Śląsku [i na Łużycach]*, cz. I, *Miejscowości B-G*, cz. II, *Miejscowości H-O*, cz. III, *Miejscowości P-S*, cz. IV, *Miejscowości S-Ż [i na Łużycach]*, Wrocław 1990-1994 (*Prace naukowe Instytutu Architektury, Sztuki i Techniki Politechniki Wrocławskiej*, nr 23, 28, 29, 30, seria: Monografie, nr 11, 16, 17, 18).
- Kozaczewska-Golasz** – H. Kozaczewska-Golasz, *Nie zrealizowane założenie krzyżowe kościoła w Małujowicach*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki”, XXI, 1976, s. 169-186.
- Krzywańska** – A. Krzywańska, *Sobótka i okolice*, Wrocław [...] 1972 (*Śląsk w zabytkach sztuki*).

- KSB** – *Die Kunstdenkmäler der Stadt Breslau*, T. I-III, hrsg. L. Burgemeister, G. Grungmann, Breslau 1930-1934.
- Kutzner** – M. Kutzner, *Cysterska architektura na Śląsku w latach 1200-1330*, Toruń 1969.
- KZSP, t. VII, z. 1** – T. Chrzanowski, M. Kornecki, M. Zlat, *Powiat brzeski*, Warszawa 1965 (*Katalog zabytków sztuki w Polsce*, t. VII, *Województwo opolskie*, z. 1).
- KZSP, t. VII, z. 5** – K. Dzulyska, T. Żurkowska, *Powiat kozielski*, Warszawa 1965 (*Katalog zabytków sztuki w Polsce*, t. VII, *Województwo opolskie*, z. 5).
- KZSP, t. VII, z. 7** – Kl. Galicka, H. Sygietyńska, *Powiat namysłowski*, Warszawa 1965 (*Katalog zabytków sztuki w Polsce*, t. VII, *Województwo opolskie*, z. 7).
- KZSP, t. VII, z. 8** – E. i M. Gutowsky, *Powiat niemodliński*, Warszawa 1962 (*Katalog zabytków sztuki w Polsce*, t. VII, *Województwo opolskie*, z. 8).
- KZSP, t. VII, z. 9** – T. Chrzanowski, M. Kornecki, *Powiat nyski*, Warszawa 1963 (*Katalog zabytków sztuki w Polsce*, t. VII, *Województwo opolskie*, z. 9).
- KZSP, sn, t. IV, z. 2** – J. Pokora, M. Zlat, *Sobótka, Kąty Wrocławskie i okolice*, Warszawa 1991 (*Katalog zabytków sztuki w Polsce*, seria nowa, t. IV, *Województwo wrocławskie*, z. 2).
- Lasota & Rozpędowski** – C. Lasota, J. Rozpędowski, *Wczesnogotycki dwór książęcy w Jelczu*, [w:] *Z badań trzynastowiecznej architektury na Śląsku i w Czechach*, Wrocław 1981 (*Prace naukowe Instytutu Architektury, Sztuki i Techniki Politechniki Wrocławskiej*, 15, seria: *Studia i materiały*, 8).
- Lutsch** – *Verzeichnis den Kunstdenkmäler der Provinz Schlesien*, hrsg. von H. Lutsch, Bde I-V, Breslau 1886-1903.
- Łużyniecka** – E. Łużyniecka, *Architektura średniowiecznych klasztorów cysterskich filiacji lubiąskiej*, Wrocław 1995.
- Małachowicz** – E. Małachowicz, *Średniowieczne budowle jednofilarowe na Śląsku*, Wrocław 1973 (*Prace naukowe Instytutu Historii Architektury, Sztuki i Techniki Politechniki Wrocławskiej*, nr 7, *Monografie*, nr 6).
- Morelowski** – M. Morelowski, *Zamek w Urazie a pierwotne zarysy trójkątne zamków we Wrocławiu i w Legnicy w XII i XIII w.*, „Sprawozdania Wrocławskiego Towarzystwa Naukowego”, VIII, 1953, s. 26-33.
- Müller** – K. A. Müller, *Vaterländische Bilder, in einenr Geschichte und Beschreibung der alten Burgfesten und Ritterschlösser Preussens*, T. I, Glogau 1837.
- Neuling** – H. Neuling, *Schlesiens Kirchorte und ihre kirchlichen Stiftungen bis zu Ausgange des Mittelalters*, Breslau 1902.
- Olczak** – M. Olczak, *Bolesławiec. Przewodnik historyczny*, Jelenia Góra – Bolesławiec 1998.
- Oszczanowski** – P. Oszczanowski, *Ikografia cesarza Rudolfa II (1576-1613) w nowożytnej sztuce Śląska*, „Dzieła i Interpretacje”, I, 1993, s. 27-63.
- Pilch** – J. Pilch, *Zabytki architektury Dolnego Śląska*, Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk 1978.
- Proböss** – J. F. Proböss, *Geschichte der evangelischen Kirche zu Giesmannsdorf*, Bunzlau 1842.
- Przybyłowicz-Staffa** – G. Przybyłowicz-Staffa, *Romański kościół p.w. św. Marcina w Solnikach*, [w:] H. Golasz, G. Przybyłowicz-Staffa, *Kościoty romańskie w ławie, Brzegu Głogowskim, Świętej Katarzynie i Solnikach*, Wrocław 1972 (*Prace naukowe Instytutu Historii Architektury, Sztuki i Techniki Politechniki Wrocławskiej*, 3, *Monografie*, 2), s. 71-100.
- Pszczynski** – K. Pszczynski, *Relikt późnogotyckiego stropu malowanego z Obórek w powiecie brzeskim*, „Roczniki Sztuki Śląskiej”, VIII, 1971, s. 103-106.

- Radler** – L. Radler, *Beiträge zur Geschichte von Peterwitz. Kreis Schweidnitz*, „Archiv für schlesischen Kirchengeschichte”, XVI, 1958 s. 265-302.
- Rozpędowski 1957** – J. Rozpędowski, *Warowne kościoły w Jaskotlach, Lutyni i Żórawinie*, „Zeszyty Naukowe Politechniki Wrocławskiej”, seria: *Architektura*, III, 1957, s. 31-48.
- Rozpędowski 1960** – J. Rozpędowski, *Zamek w Świnach*, [w:] tenże, O. Czerner, *Bolków, Świny*, Wrocław 1960, s. 89-120.
- Rozpędowski 1968** – J. Rozpędowski, *Warowne kościoły na Śląsku*, „Roczniki Sztuki Śląskiej”, VI, 1968, s. 54-97.
- Steinborn & Kozak** – B. Steinborn, S. Kozak, *Złotyryja – Chojnów – Świerzawa. Zabytki sztuki regionu*, Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk 1971.
- Szetelnicki** – W. Szetelnicki, *Odbudowa kościołów w Archidiecezji Wrocławskiej w latach 1945-1972. Rola duchowieństwa i wiernych*, Roma 1975.
- Świątynie Wrocławia** – B. Czechowicz, *Świątynie Wrocławia w rysunku i grafice [końca] XIX i początku XX wieku*, Wrocław 1997.
- Świechowski** – Z. Świechowski, *Architektura na Śląsku do połowy XIII wieku*, Warszawa 1955.
- Tintelnot** – H. Tintelnot, *Mittelalterliche Baukunst Schlesiens*, Kitzingen 1951 (*Darstellungen und Quellen zur Schlesischen Geschichte*, Bd. I).
- Witkowski** – J. Witkowski, *Posągi na wieży ratuszowej w Jaworze. Warsztat, czas i okoliczności fundacji*, „Biuletyn Historii Sztuki”, LVI, 1994, s. 229-240.
- Ulica Świdnicka – Ulica Świdnicka we Wrocławiu*, [katalog wystawy w Muzeum Historycznym we Wrocławiu], praca zbior., [Wrocław 1995].
- ZABP-O** – K. Wicher-Jesionowska, J. Prusiewicz, *Województwo opolskie*, Warszawa 1972 (*Biblioteka muzealnictwa i ochrony zabytków*, red. M. Charytańska, seria A, t. VII, *Zabytki architektury i budownictwa w Polsce*).
- ZABP-W** – O. Czerner, B. Steinborn, M. Zlat, *Województwo wrocławskie i m. Wrocław*, Warszawa 1973 (*Biblioteka muzealnictwa i ochrony zabytków*, red. M. Charytańska, seria A, t. VI, *Zabytki architektury i budownictwa w Polsce*, z. 16).
- ZABP-ZG** – T. Chrzanowski, M. Kornecki, *Województwo zielonogórskie*, Warszawa 1972 (*Biblioteka muzealnictwa i ochrony zabytków*, red. M. Charytańska, seria A, t. VI, *Zabytki architektury i budownictwa w Polsce*, z. 17).
- Zaleska 1999 a** – I. Zaleska, [Kozuchów] *Kościół parafialny p.w. Najświętszej Marii Panny*, [w:] *Czas architekturą zapisany. Zabytki województwa zielonogórskiego*, red. I. Peryt-Gierasimczuk, Zielona Góra 1998, s. 99.
- Zaleska 1999 b** – I. Zaleska, [Solniki] *Kościół p.w. św. Anny*, [w:] *Czas architekturą zapisany. Zabytki województwa zielonogórskiego*, red. I. Peryt-Gierasimczuk, Zielona Góra 1998, s. 184.
- Zlat 1955** – M. Zlat, *Attyka renesansowa na Śląsku*, „Biuletyn Historii Sztuki”, XVII, 1955, s. 48-79.

WYSTAWY

- Bolesławiec** – wystawa w Muzeum Ceramiki w Bolesławcu, VI-VII 1995.
- Jawor** – *Święty Marcin, kult, tradycje, obyczaje*, wystawa w Muzeum Regionalnym w Jaworze, X 1996-III 1997.
- Wrocław 1995 a** – *Akwarele Barnharda Mannfelda*, ekspozycja w ramach galerii śląskiej sztuki nowożytnej XVI-XIX w., Muzeum Narodowe we Wrocławiu, 18 IX 1995-20 XI 1995 (scenariusz wystawy B. Czechowicz)

Wrocław 1995 b – *Ulica Świdnicka*, wystawa w Muzeum Historycznym Miasta Wrocławia, III-V 1995 (zob. bibliogr.: *Ulica Świdnicka*)

Wrocław 2002 – *Obyczaje cechów śląskich*, wystawa w Muzeum Narodowym we Wrocławiu, 25 X 2002-3 III 2003.

SKRÓTY NAZW INSTYTUCJI

AAWr.	Archiwum Archidiecezjalne we Wrocławiu
APWr.	Archiwum Państwowe we Wrocławiu
BŚK	Biblioteka Śląska w Katowicach
BUWr.	Biblioteka Uniwersytecka we Wrocławiu
BUWR.OR	Biblioteka Uniwersytecka we Wrocławiu, Oddział Rękopisów
BUWr.OSD	Biblioteka Uniwersytecka we Wrocławiu, Oddział Starych Druków
KCC	Książnica Cieszyńska, Cieszyn
MNW	Muzeum Narodowe w Warszawie
MNWr.	Muzeum Narodowe we Wrocławiu

INDEKS OSOBOWY

Aelurius Georgius	12	Heinze, budowniczy świdnicki	28
Angerer Ludwig	32	Heinze, budowniczy we Wrocławiu	28
		Heinze O. C.	28
Bach Carl	30, 32	Heinozwie, zlotnicy	28
Baro J. G.	19	Hendrik Gerhard	93
Baumgarten Konrad	20	Henryk I Brodaty, książę śląski	22
Becker Robert	4	Henryk II Pobożny, książę śląski	22
Benedykt z Poznania	7	Henryk III książę wrocławski	11
Bolesław I Wysoki, książę śląski	22, 73	Henryk IV Probus, książę wrocławski	22
Bolko I, książę świdnicki	24	Henryk Wierny, książę żagański	49
Bückling Christian	22	Hildebrandt Heinrich	30
		Hornig Abraham	50
Chytreus Nicolaus	8	Hoverden Plencken, Adriaen Josef von	3, 43-45, 47, 53-54
Czihak Eugen von	49		
		Jan IV Roth, biskup wrocławski	49
Dewerdeck Gottfried	24	Jan V Turzo, biskup wrocławski	49
Diepenbrock Melchior von, kardynał	35	Jan, książę ziebicko-oleśnicki	49
Dorst Leonhard – zob. Schatzberg		Jerzy, książę ziebicko-oleśnicki	49
Elżbieta, księżna legnicko-brzeska	23, 73-74	Kalinowski Konstanty	4
Endler Friedrich Gottlieb	4, 29	Kanitz Hans von	51
Ezechiel Christian	22, 33, 36	Kębłowski Janusz	4, 20
		Klose Samuel Benjamin	15, 24
Fendt Tobias	7	Konrad, książę ścinawski	49
Friedrich Caspar David	58, 77	Krystyna z d. Szydłowiecka, księżna ziebicko-oleśnicka	49
Fryderyk heski, kardynał	17-18	Kuch F.	79
		Kugler Franz	36
Georgii Otto	43	Kulmiz Karl Friedrich von	79
Gericke Karl Friedrich	24	Kundmann Johann Christian	24
Gette Johann Nentwig	13		
Gomolcke Daniel	22, 47	Lan Ch. H.	54
Grunaeus Simon	8, 11, 15, 21, 22	Langhans Carl Ferdinand	90
Grundmann Günther	4	Lewicki Gregor	22
Gündel Cornelius	19	Lilienfeld, wydawca berliński	48
		Lucae Friedrich	12
Hanke Nicolaus	12	Luchs Hermann	42, 44, 47, 51, 53, 57
Hauptstock Alexander	36	Lüdecke Carl	42-43, 54, 90
Hawranek Bedřich	58		

Ludwik II, książę legnicko-brzeski	23, 73-74	Scheinert Samuel	43
Machner Matthaeus	11, 15, 21, 47	Schinkel Karl Friedrich	36
Małgorzata, księżna toszecka	49	Schmidt Carl	90
Mannfeld Bernhard	3-5, 7, 36, 39, 43, 45, 46, 48, 49-51, 53-56, 58-59, 64, 67-68, 71-72, 74-75, 77-80, 86, 89, 91, 101	Schultz Alvin	39, 41-42, 57
Mars Leocilot de	76, 92	Schweinichen Gunczel von	46
Merz Johann Georg	73	Sebisch Albrecht	67
Müller Lucas	15, 24	Seidlitz Wolf Erdmann von	13, 15-16, 19-20, 47
Mützel Heinrich	4, 30-31	Seiler Adolph	43, 59
Neumann Caspar	15	Senitz Hans Melchior von	21
Nimptsch Konrad von	20	Spyra Janusz	34
Paritius Christian Friedrich	22, 32-34	Steinborn Bożena	4
Parr Franciszek	63,	Stillfried-Rattonitz Rudolf von	66
Pompejus Otto	54-55	Strachowscy	24,
Przeclaw z Pogorzeli	16, 49	Strachowsky Benjamin	23-24
Putz H.	79	Stridebeck Johann mł.	26
Quast Ferdinand von	36-37	Suß Emil	54
Rhenius Wilhelm	99	Szersznik Jan Leopold	33
Roppan Johann Carl	22	Talleyrand-Perigord Dorothea von, księżna żagańska	35-36
Rybisch Heinrich von	7	Thebesius Georgius	21-22, 24, 32
Sachsowie	90	Tschirnhausowie von	98
Sambor z Kozanowa	76	Wacław, książę żagański	49
Sauermann Konrad	69	Wahrendorff Johann Paul	12
Schaffgotschowie	98	Wedemann Ernst	30
Schatzberg, Leonhard Dorst von	4, 34-36, 58, 71	Werner Friedrich Bernhardt	4, 26, 54, 73
		Wernicke Ewald	42, 57
		Wostowicowie	9, 45
		Zedlitz Heinrich von	22

INDEKS TOPOGRAFICZNY

Augsburg	73	Brzeg	57, 75-76, 79, 81, 92-93
Berlin	45	Brzeg Dolny	83
Bierutów	51	Brzezina	93
Boguszyce	94	Brzezina	94
Bolesławiec	61-62, 95	Bukowiec	63
Bolków	33, 57, 70, 88, 98	Bytom	57, 94
Borowa	62	Cesarzowice	94
Borzygniew	62, 85	Charlottenburg	36
Brandenburgia	34	Chojnów	63-64, 66, 92
Brixen	93	Ciechanowice	94

Czarne (Jelenia Góra-Czarne)	47	Koźle	56-57, 70
Czernica	47	Krynicyzno	72
		Krzyszów	24
Długie	65	Książ	22
Drezno	43	Legnica	23-24
Dzierżoniów	96	Legnickie Księstwo	8
Europa	26	Lewin Brzeski	56, 72
Europa Środkowa	73	Lipsk	20,
		Lubiąż	22, 56, 73
Frankfurt nad Menem	43	Lubin	73-74
		Lubnow	74
Gać	65	Lutynia	74
Galów	65	Lwówek Śląski	47, 57
Gliwice	54	Łomnica	75
Głogów	57, 66, 95	Łukowice Brzeskie	75
Głogowskie Księstwo	57	Małujowice	75-76
Głubczyce	35, 57	Maluszów	76
Godzikowie	65	Maniów Wielki	96
Gola	49, 95	Marciszów	77
Goliszów	66	Meklemburgia	34
Gościszów	95	Męcinka	77
Górka (Sobótka-Górka)	99	Michalice	96-97
Gracze	66	Milikowice	77
Grodowiec	66-67	Milin	97
Jabłonów	95	Mirocin Dolny	78
Jakubów	95	Mirocin Górny	78
Jawor	56-57, 67, 76-77, 84	Modliszów	96
Jawornik	36	Mrowiny	78
Jaworów	67	Muchobór Wielki (Wrocław-Muchobór Wielki)	91
Jaworzyna Śląska	67	Naborów	97
Jelcz	58, 68-69	Namysłów	57, 83, 96-97
Jelenia Góra	44, 47, 56-57, 63, 69-70, 75, 83, 90	Niemcza	49, 95
Jelenin	69	Niemodlin	66, 87
Jerzmanowo (Wrocław-Jerzmanowo)	91	Nowy Dwór (Kowary-Nowy Dwór)	47
Kamienna Góra	47, 77, 94, 98	Nysa	56-57, 79
Karkonosze	63	Obórki	79
Karpniki	70	Odra	73, 89
Kąty Wrocławskie	89, 96-97	Oława	43, 56, 57, 65, 80, 82
Kędzierzyn – zob. Koźle		Osiek	80
Kietczyn	96	Ostróg (Racibórz-Ostróg)	54
Kłaczyna	57, 70	Ostrów Tumski	35
Kłodzkie Hrabstwo	54	Paczków	57, 99
Kostomłoty	33		
Kozanów 76			
Koźuchów	56-58, 62, 71-72, 78, 84, 86, 87		

Palestyna	22	Śląsk	5, 21, 27, 28, 34, 36, 42-44, 54, 57
Pelcznica (Świebodzice-Pelcznica)	88	Śląsk Austriacki	42
Piasek	32	Śląsk Górny	57
Piotrowice Świdnickie	80, 98	Środa Śląska	51, 56-57, 72, 83, 87-89,
Piskorzyna	98		94, 100
Plakowice	47	Świebodzice	77, 88
Pogorzela	81	Świdnica	20, 57, 100
Polska	23	Świny	46, 88
Pomorze	34		
Pomorzowiczki	35	Trzcińsko	47
Poniatów	81	Trzebnica	13, 22,
Poniszowice	54	Turów	100
Poznań	7		
Pożarzysko	81	Uraz	88-89
Prusy	36		
Psary	43, 82	Wałbrzych	81, 95-96
		Warszawa	30, 31
Racibórz	4, 54, 57,	Wawrzeńczyce	51, 89
Radecz	82	Wierzbice Wrocławskie	101
Raszów	98	Wilczków	89
Ratyzbona	35	Witoszów Dolny	100
Rogoźnica	83	Witoszyce	90
Rusko	83	Witoszyn Dolny	102
Rybnica	83	Włochy	7
Rychnow	83	Wojanów	47, 90
		Wojnowice	40-41
Sady Dolne	98	Wołów	90, 97-98
Siecieborycze	84	Wołowskie Księstwo	8
Siena	26	Wrociszów	86
Słup	56	Wrocław	3, 5, 8-10, 14-16, 19-20, 22, 24,
Smolec	34		26, 28-31, 33-34, 42, 44, 47-48, 50-51,
Sobieszów (Jelenia Góra-Sobieszów)	47		56-57, 62, 65, 74, 88, 90-91, 93-94,
Sobótka	57, 86		100-102
Solniki	84	Wzgórze Giedymina	54
Stara Kopernia	85	Wysoka Cerekiew – zob. Grodowiec	
Stary Paczków	99		
Stary Zamek	86	Zamienice	92
Strupnia	56, 58, 86	Zawada	54
Strzegom	36-37, 57, 83, 99	Ząbkowice Śląskie	10
Strzelce Opolskie	57	Zielęcice	92
Studzieniec	86		
Stypułów Dolny	87	Żagań	57, 69, 85, 102
Szczawno-Zdrój	54	Żarów	78, 80-81, 93, 98
Szczepanów	51, 87	Żmigród	57, 86
Szczepin (Wrocław-Szczepin)	91	Żórawina	55, 93
Szprotawa	65		
Szydłowiec	87		

Niniejsza książka, oprócz szczegółowego katalogu grubo ponad stu akwarel i rysunków ukazujących zabytki śląskiej prowincji, zawiera omówienie tego zestawu prac, a ponadto przybliża twórczość Bernharda Mannfelda, zaś bodaj głównie – przynosi najobszerniejsze jak dotąd omówienie śląskiego starożytnictwa (od XVI w.) i sprzężonej z nim twórczości, o której byłoby można krótko powiedzieć, iż jest to sztuka w służbie historii sztuki, byłoby, gdyby nie fakt, iż rysunkowy zapis zainteresowania okazywanego śląskiej sztuce wyprzedza powstanie samej historii sztuki. Być może zatem mamy tu do czynienia z kulturowym fenomenem...

Dr Bogusław Czechowicz, ur. 1967 we Wrocławiu, historyk sztuki zajmujący się sztuką późnego gotyku, środkowoeuropejskiego baroku i niektórymi aspektami sztuki XIX i XX w., tradycjami śląskich badań nad sztuką, śląskim starożytnictwem i dawną kartografią widzianą z perspektywy historii sztuki. Autor książek *Nagrobki późnogotyckie na Śląsku* (2003), *Kaplice w dawnym Hrabstwie Kłodzkim* (2003), *Dialog form i treści w architekturze Wrocławia* (2003), *Historia kartografii Śląska XIII-XIX wieku* (2004), *Książęcy mecenat artystyczny na Śląsku u schyłku średniowiecza* (2005) i kilku pomniejszych, ponad 60 artykułów naukowych, przeszło 100 popularnonaukowych, ponad 30 recenzji, blisko 230 not encyklopedycznych; współorganizator i organizator kilku sesji naukowych, redaktor i współredaktor książek *O sztuce sepulkralnej na Śląsku* (1997), *Z dziejów rysunku i grafiki na Śląsku oraz w kolekcjach i zbiorach ze Śląskiem związanych* (1999), *Dziedzictwo artystyczne Świdnicy* (2003), *Dziedzictwo artystyczne Żagania* (w druku), współtwórca periodyku „Dzieła i Interpretacje”.